
Vytautas Tininis

Prievartinė mobilizacija į Raudonąją armiją (1944–1945 m.)

Straipsnyje nagrinėjamas prievartinis Lietuvos gyventojų panaudojimas SSRS ginkluotosiose pajėgose Antrojo pasaulinio karo pabaigoje (1944–1945 m.). Daugiausia remiantis archyviniais šaltiniais atskleidžiamas mobilizacijos organizavimas ir eiga, pagrindiniai vykdytojai ir organizatoriai, vengiančių tarnybos Raudonojoje armijoje beginklių asmenų ir dezertyrų žudynės, represijos (teroras), mobilizuotųjų padėtis kariniuose daliniuose, legalizacija ir kt. Tyrimo objektas – nustatyti prievartinės mobilizacijos padarinius lietuvių tautai.

ĮVADAS

Praėjo beveik septyniasdešimt metų nuo tada, kai 1944 m. vasarą Lietuvoje prasidėjo prievartinė vyrų mobilizacija į Raudonąją armiją (toliau – RA). Kaip ir ginkluotasis pasipriešinimas, trėmimai, civilių gyventojų represijos ir žudynės, ši mobilizacija įeina į Lietuvos pokario istoriją kaip vienas skaudžiausių ir tragiškiausių jos puslapių. Motinos ir žmonos neteko dešimčių tūk-

stančių savo sūnų ar vyrų, tūkstančiai jų dingo be žinios. Tad dėl ko kovojo ir už ką žuvo šie vyrai?

Prievartinė Lietuvos vyrų mobilizacija į sovietinę kariuomenę 1944 m. rugpjūčio–1945 m. gegužės mėn. tapo sudedamąja Lietuvos gyventojų teroro dalimi. Sovietų Sąjunga, 1944 m. antrojoje pusėje pradėjusi šaukti vyrus į RA, pažeidė tarptautinės teisės nuostatas, surašytas 1907 m. IV Hagos konvencijoje dėl karo įstatymų ir papročių laikymosi, draudžiančioje telkti užkariauto krašto žmones į okupacinę kariuomenę ar kitaip panaudoti užgrobto šalies gyventojus karo reikmėms. Konvencijos III priedo 4-ajame straipsnyje sakoma, kad šis dokumentas privalomas tiek jį ratifikavusioms, tiek jo neratifikavusioms šalims. 45-asis straipsnis skelbia, kad „okupantui draudžiama versti užgrobto teritorijos gyventojus prisiekti ištikimybę prieš valdžiai“¹.

Lietuvos visuomenė, dar gerai prisimindama 1940–1941 m. įvykius, Sovietų Sąjungą laikė okupacine valstybe, todėl mobilizuojamieji vengė tarnauti RA. Gyventojų požiūris į mobilizaciją, tai yra jos vengimas,

ignoravimas ar slapstymasis nuo jos, buvo nulemtas neigiamo lietuvių tautos požiūrio į svetimą kariuomenę, kuris formavosi dar nacių okupacijos laikotarpiu. Niekas nenorėjo aukoti savo gyvybės ar sveikatos dėl svetimos valstybės interesų.

Visuomenėje buvo žinomi pagrindiniai Atlanto chartijos teiginiai ir puoselėjamos viltys jais remiantis atkurti Lietuvos suverenitetą. Tikėtasi, kad Vakarų pasaulis nepaliks Lietuvos Sovietų Sąjungos sudėtyje, o pokario tarptautinės konferencijos ar politiniai susitarimai atkurs teisingumą. Be to, būta iliuzijų, kad greitai kils buvusių sąjungininkų karinis konfliktas ir Lietuva bus išvaduota. Daugelis vyrų tikėjosi, kad, kaip ir nacių okupacijos metais, mobilizacijos pavyks išvengti. Tačiau niekas tada nežinojo apie SSRS, JAV ir Didžiosios Britanijos slaptus susitarimus², palikusius Baltijos šalis sovietų valdžiai, nors formaliai didžiosios šalys nepripažino SSRS 1940 m. įvykdytos Lietuvos, Latvijos ir Estijos aneksijos ir okupacijos (buvo paliktos veikti šių šalių diplomatinės atstovybės, skelbiami politiniai pareiškimai, palaikomos įvairios politinės ir visuomeninės organizacijos, kovojančios už šių šalių laisvę, ir pan.). Karo pabaigoje didžiosioms Vakarų valstybėms labiausiai rūpėjo Vidurio ir Rytų Europos šalių, ypač Lenkijos, likimas. Apie didžiosios politikos užkulius Lietuvos gyventojai nieko nežinojo.

Lietuvos vyrų mobilizacija Maskvoje buvo iš anksto gerai suplanuota ir parengta, ją numatyta atlikti organizuotai, visuotinai ir vienu metu. 1944 m. liepos 25 d. Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (toliau – LKP(b) CK) pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus ir Lietuvos SSR liaudies komisarų tarybos (toliau – LKT) pirmininkas Mečislovas Gedvilas užtikrino SSRS Gynybos komiteto pirmininką Josifą Staliną, kad liepos 27 d. prasidėsianti Lietuvos vyrų mobilizacija duosianti RA apie

250 tūkst. vyrų³. Politine prasme tai turėjo padėti J. Stalinui parodyti Vakarams, kad Lietuvos gyventojai remia Sovietų Sąjungą, jos kariuomenę, o pati Lietuvos sovietinė reokupacija turėjo virsti savanorišku apsisprendimu būti SSRS dalimi. Kadangi JAV prezidentas Franklinas Rooseveltas nuolat pabrėžė Baltijos šalių apsisprendimo teisę ir ragino surengti šiuo klausimu referendumus, J. Stalinui reikėjo politinių argumentų, įrodančių šių tautų norą gyventi Sovietų Sąjungoje. 1943 m. gruodžio 1 d. Teherano konferencijoje F. Rooseveltas pareiškė J. Stalinui: „Neabejoju, kad šių šalių tautos balsuos už prisijungimą prie Sovietų Sąjungos taip pat vieningai, kaip jos tai padarė 1940 m.“⁴ Tačiau prasidėjus prievartinei mobilizacijai į RA viskas pasisuko priešingai – lietuvių tauta siekė nepriklausomybės, vyrai vengė sovietų armijos, prasidėjo ginkluotoji ir pagrindinė rezistencija.

Tai buvo akibrokštas Kremlui. SSRS vadovybės manymu, lietuviai 1939–1944 m. vasarą elgėsi gana protingai – įsileido RA dalinius, nepasipriešino sovietinei okupacijai ir aneksijai, „pasiprašė“ į Sovietų Sąjungą, vykstant SSRS ir Vokietijos karui nesudarė SS legiono. Dėl to J. Stalinas „dovanojo“ Lietuvai Vilnių, Klaipėdą ir šių miestų kraštus. Nelauktas pasipriešinimas ir mobilizacijos boikotas sukėlė didžiulį Maskvos nepasitenkinimą ir įniršį. 1944 m. antroje pusėje Lietuvoje prasidėjo chaosas, sovietų represijos ir teroras. Šios aplinkybės pakoregavo mobilizacijos planus ir eigą.

Pirmosios žinios apie prievartinę Lietuvos vyrų mobilizaciją pasirodė partizanų spaudoje, o vėliau – lietuvių emigrantų darbuose Vakaruose. Iš jų išskirtini Kęstučio Girniaus, Remigijaus Misiūno ir kitų autorių leidiniai, kuriuose keliama ši problema⁵. Tačiau rašydami tiesą apie komunistų nusikaltimus šie autoriai disponavo tik sovietų skelbtais šaltiniais ir liudininkų atsiminimais.

Sovietinė istoriografija šaukimą į RA laikė teisėtu ir privalomu Lietuvos gyventojams: visose šiai temai skirtose publikacijose neužsimenama apie represijas, kurių sovietų valdžia ėmėsi prieš vengiančius karo tarnybos vyrus. Atvirksčiai, buvo pabrėžiama, kad lietuvių tauta džiaugsmingai sutiko įžygiuojančią į Lietuvą sovietų kariuomenę, vyrai savanoriškai stojo į RA ir padėjo triuškindi fašistinę Vokietiją. Neva be jokios prievartos karo pabaigoje kariais tapo nuo 100 tūkst. iki 200 tūkst. vyrų. Tokios koncepcijos laikėsi visi sovietinės istoriografijos leidiniai, rašantys apie Antrąjį pasaulinį karą⁶. RA Antrajame pasauliniame kare patyrė milžiniškų žmonių ir materialinių nuostolių, sovietų vadai, ypač pirmajame karo etape, kariavo nemokšiška, neprofesionaliai, nebrangino žmonių gyvybių, todėl sovietmečiu istorikams buvo griežtai draudžiama tyrinėti RA karių nuostolius. Netgi nėra žinoma, kiek žuvo ir buvo sužeista lietuvių karių, kai karas artėjo į pabaigą ir RA Vakarų fronte skynė pergalę po pergalės. Galima suvokti, kad šie laimėjimai buvo pasiekti didele žuvusių karių auka.

Svarbiausio šią problemą sovietmečiu nagrinėjusio autoriaus istoriko Jono Dobrovolsko monografijoje „Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose“ rašoma, kad į Kaune 1944 m. rugpjūčio 25–rugsėjo 5 d. veikusią mobilizacijos komisiją savanoriškai atvyko 10 145 asmenys, nors šaukimai buvo įteikti tik 3 931 asmeniui. „Visi kiti atėjo be specialaus raginimo“⁷, – rašė autorius. Patikrinus J. Dobrovolsko skelbtus šaltinius, neva patvirtinančius vyrų savanoriškumą, paaiškėjo, kad tai netiesa. Pasirodo, dauguma atvykusiųjų į mobilizacijos punktus buvo dėl įvairių priežasčių nuo tarnybos armijoje atleisti, o savanoriai daugiausia buvo lenkų tautybės asmenys. Žinoma, būta ir lietuvių savanorių arba paklususių prievartai ir iš karto į šaukimo punktus atvykusių asmenų.

Tačiau daugumai „atleistųjų“, atvykusių į karinius komisariatų karo meto sąlygomis, pirmiausia rūpėjo gauti savo neliečiamumą („broniravimą“), rezervinį statusą patvirtinančius dokumentus. Taigi iš visų „savanorių“ į RA buvo paimti 2 792, o atleista nuo tarnybos 7 253 vyrai⁸. J. Dobrovolsko ir kitų sovietinio laikotarpio istorikų aprašytą mobilizacijos „savanoriškumą“ jau 1944 m. rugpjūčio mėn. slaptoje pažymoje paneigė LSSR NKVD komisaras Juozas Bartašiūnas. Operatyvinėje suvestinėje jis konstatavo, kad 1944 m. liepos 26–rugpjūčio 10 d. iš Vilniaus, Alytaus, Trakų, Utenos ir Švenčionių apskričių ir Vilniaus miesto vietoj planuotų 35 tūkst. vyrų į šaukimo punktus atvyko tik 987 lietuviai, 3 304 lenkai ir kitų tautybių asmenys⁹.

Sovietinę istoriografiją papildė įvairaus lygio sovietinių veikėjų atsiminimai¹⁰. Vienuose iš jų – LSSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko Justo Paleckio karo meto užrašuose¹¹ – tiesiogiai užsimenama apie mobilizaciją.

Per du pastaruosius dešimtmečius Lietuvoje išleista nemažai istorinės literatūros ir dokumentų rinkinių apie partizanų kovas, trėmimus, partizanų atsiminimų knygų. Daugelyje jų esama medžiagos apie šią skaudžią Lietuvai problemą. Naujų faktų apie mobilizacijos boikotą Lietuvoje pateikta dokumentų rinkiniuose „Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais“, „Laisvės kovos 1944–1953 metais“¹², archyvinės dokumentikos paskelbė leidinys „Laisvės kovų archyvas“ ir „Genocido ir rezistencijos“ žurnalas, pasirodė partizanų atsiminimų apžvalgų ir knygų¹³.

Istorikas Arvydas Anušauskas monografijoje „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas“¹⁴ pirmasis pateikė gana išsamių archyvinių duomenų apie masines NKVD kariuomenės prievartos akcijas prieš vengiančius tarnybos

okupacinėje kariuomenėje beginklius vyrus. 2012 m. pasirodė nauja istoriko knyga „Teroras 1940–1958 m.“¹⁵ Autorius, remdamasis gausiais Lietuvos ir Rusijos archyvų šaltiniais, naujaisiomis mokslinėmis studijomis ir liudytojų atsiminimais, vienoje knygoje sutelkė ir aprašė sovietų valdžios 1940–1958 m. vykdytus baisius nusikaltimus, kuriuos galima prilyginti karo nusikaltimams žmoniškumui. Žmonių naikinimas tuo metu neretai pranoko nacių terorą (išskyrus žydų holokaustą) – kas trečias suaugęs lietuvis tapo sovietinių okupantų genocido auka.

Istoriko Kęstučio Kasparo monografijoje „Lietuvos karas“¹⁶ gana išsamiai išnagrinėta Lietuvos tarptautinė problema Antrojo pasaulinio karo metais ir partizanų veikla 1944–1946 m. Autoriaus nuomone, „partizanų įtakotas mobilizacijos boikotas išsaugojo gyvąsias tautos jėgas nuo sunaikinimo Antrajame pasauliniame kare“. Deja, K. Kasparas dažnai naudojosi ne visai patikimais šaltiniais – partizanų atsiminimais, kuriuose pateikiamas nedidelis, palyginti su sovietų žuvusiaisiais, žuvusių partizanų skaičius. Pavyzdžiui, nurodoma, kad 1945 m. kovo mėn. Labanoro girioje žuvo 150 lietuvių partizanų ir 800 NKVD karių (Juozas Daumantas), balandžio mėn. Paverkniuose – 11 partizanų ir 94 priešo kariai (J. Daumantas), Kaugonių-Dainavos miške – atitinkamai 16 ir 70 (Benediktas Trakimas-Genelis), gegužės mėn. Siesarčio ištakų pelkių rajone – 19 ir 70 (Tigras) ir t. t. Tokių pavyzdžių gausu, bet įdomu, kada ir kaip partizanai sugebėjo priešų aukas suskaičiuoti?

Labai svarbų 16-osios lietuviškosios šaulių divizijos (toliau – LŠD) kelio 1943–1945 m. tyrimą atliko istorikas Rimantas Zizas¹⁷. Ši divizija po prievartinės mobilizacijos 1944–1945 m. buvo nuolat papildoma lietuvių kariais. Divizija buvo siunčiama į pražūtingas kovas prie Šiaulių, Žemaitijoje, užimant Klaipėdą ir ypač Kuršo operacijoje

Latvijoje. Autorius gana kritiškai įvertino šios divizijos karinį pajėgumą ir politinį patikimumą, pateikė apytikslį žuvusių karių skaičių. 1995 m. buvo paskelbtas abėcėlinis 9 350 žuvusių 16-osios LŠD karių sąrašas, nurodant jų gimimo ir žūties datas, karinę dalį, laipsnį, pareigas ir palaidojimo vietą¹⁸.

Tiriant šią temą svarbi ir Juozo Starkausko knyga „trilogija“¹⁹. Joje autorius išsamiai ir gana skrupulingai išnagrinėjo tūkstančius Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) dokumentų, kuriais remiantis dabar galima susidaryti daug platesnį ir nuodugnesnį pokario metų ir tada vykusios prievartinės mobilizacijos vaizdą. Tačiau J. Starkauskas ne visada yra tikslus ir išsamus. Antai knygoje, pasakojančioje apie čekistinę kariuomenę Lietuvoje 1944–1953 m., jis neatsako į pagrindinį klausimą – kiek iš viso ir kiek atskirais metais šioje kariuomenėje buvo karių? Tai svarbiausias klausimas, kurį kelti įpareigoja pats knygos pavadinimas.

Kiti autoriai (Mindaugas Pocius, Nijolė Gaškaitė, Nastazija Kairiūkštytė, Liudas Truska, Juozapas Romualdas Bagušauskas, Vanda Kašauskienė ir daugelis kitų) tik fragmentiškai yra aptarę šią temą²⁰. Neteisėtus SSRS karinės vadovybės veiksmus 1993 m. aprašė to meto įvykių liudininkai atsiminimų knygoje „Lietuvos kariuomenės tragedija“ (Kazys Ėringis)²¹, „Laisvės ir vergijos metai“ (Juozas Listopadskis)²² ir kt. K. Ėringis, mobilizuotas 1944 m. pabaigoje, priklausė 7 tūkst. (sovietų duomenimis) lietuvių karių grupei, kurią RA 1945 m. panaudojo Vidurio Europos karo sukuriuose. Knygoje autorius, remdamasis savo patirtimi, kiek įmanoma išsamiau nušvietė karo įvykius, lietuvių karių išgyvenimo ir pražūties kelius. Unikalus yra J. Listopadskio atsiminimai. Autorius vaizdžiai aprašė kelis savo tarnybos 50-ojoje lietuviškojoje šaulių atsargos divizijoje (toliau – LŠAD) mėnesius, pašalinimą iš pareigų, vėliau – nežmoniškas 16-osios LŠD

karių kautynes ir žūtį Kuršo katile. Šia tema plačiau domėjosi ir straipsnio autorius²³.

Daugiausia istorinės, informacinės ir statistinės medžiagos apie prievartinę mobilizaciją yra LYA (NKVD-NKGB vadovų pranešimai, ataskaitos, pažymos, lentelės ir pan.). Prievartinės mobilizacijos paveikslą papildo ir buvęs komunistų partijos archyvas (dabar – LYA LKP dokumentų skyrius). Tačiau šios temos tyrimus sunkina tai, kad visi LSSR respublikinio (centrinio) karinio komisariato archyvai kartu su išeinančia Rusijos kariuomene 1991–1993 m. buvo išvežti į Rusiją ir prieiti prie jų gana sunku. Lietuvos archyvuose likę dokumentai ne visada išsamūs, kai kada tik fragmentiški, neretai prieštaraujantys vieni kitiems.

LYA vidaus reikalų ministerijos dokumentų skyriaus fonduose saugoma gausi visų Lietuvos rajonų karinių komisariatų dokumentinė medžiaga, tačiau ji apima tik darbinę tų komisariatų veiklą. Čia nėra apibendrintos medžiagos apie konkretaus rajono šauktinių buvimą fronte ir žuvusiųosius. Galima rasti tik neviseškai tikslus dezertyrų ir asmenų, vengiančių tarnybos RA, duomenis (vardinius sąrašus), karių anketinius duomenis, pranešimus giminėms apie kario žūtį ir palaidojimo vietą (jeigu jis buvo palaidotas).

Apskritai Lietuvoje kol kas nėra patikimų ir tikslų duomenų apie fronte žuvusių ir sužeistų karių skaičių, jų kovas RA kariniuose daliniuose. Sovietmečiu apie šias aukas rašyti ir šią temą tyrinėti buvo draudžiama, visa informacija šiuo klausimu, matyt, yra įslaptinta Rusijos archyvuose.

LIETUVOS POLITINĖ PADĖTIS IR MOBILIZACIJOS PRADŽIA

Mobilizacija į RA turėjo du tikslus: 1) dėl tiesmukų ir blogai parengtų karinių operaci-

jų prieš vokiečius frontui nuolat trūko karių, nes jie masiškai žūdavo arba būdavo sužeidžiami, 2) sovietų valdžia nenorėjo palikti fronto užnugaryje antisovietinio pogrindžio ir partizanų rezervo.

Prievartinė mobilizacija, arba rekrūtavimas, į sovietų armiją iš esmės buvo neefektyvi. Šiuo būdu surinktos karinės dalys buvo nepatikimos ir nekovingos. Kariai neturėjo patriotinės ar karinės motyvacijos. Tačiau politine prasme sovietų valdžia propagavo aktyvų SSRS tautų, tarp jų ir lietuvių, dalyvavimą vadinamajame Didžiajame Tėvynės kare prieš vokiečių okupantus. Kartu Maskva siekė sustiprinti SSRS politines pretenzijas į Lietuvą kaip sovietinę respubliką ir sudedamąją SSRS dalį. Lietuvoje prievartinė mobilizacija buvo vykdoma į tautinius karinius dalinius – 16-ąją kovinę ir 50-ąją atsargos divizijas (Rytų Lietuvoje lenkai buvo mobilizuojami į Lenkijos kariuomenę), 1945 m. pradžioje – ir į rusiškus dalinius.

Lietuvos SSR vadovybė siekė suformuoti dar daugiau lietuviškų karinių junginių. 1944 m. spalio 6 d. 50-osios LŠAD vadas gen. J. Sinkevičius prašė A. Sniečkaus padėti įsteigti lietuvių šaulių korpusą²⁴, kurį galėtų sudaryti dvi kovinės divizijos (toks korpusas Lietuvoje buvo 1940–1941 m.). Tačiau 1945 m. pradžioje dėl dezertyravimo ir kitų aplinkybių išformavus 50-ąją LŠAD viltys sukurti lietuvių šaulių korpusą ir antrą lietuviškąją kovinę diviziją žlugo – lietuviai buvo siunčiami kariauti į 16-ąją LŠD ir rusiškus RA dalinius. Tuo metu estai ir latviai turėjo savo nacionalinius RA korpusus. Sovietinių Lietuvos vadovų požiūriu, propagandinis lietuviškojo junginio egzistavimo aspektas turėjo tapti dar reikšmingesnis, nes lietuviškosiose divizijose, ypač 16-ojoje LŠD, kovojo ir vadovaujantį branduolį sudarė nepriklausomos Lietuvos karininkai. Kita vertus, šiose divizijose turėjo būti sutelkti vadovaujantys būsimos sovietinės Lietuvos

partiniai, administraciniai, ūkio ir kultūros sričių darbuotojai. Dauguma jų buvo patikimi – davė karinę priesaiką Sovietų Sąjungai ir buvo patikrinti saugumo organų, daug karių buvo komunistai ir komjaunuoliai (1944 m. spalio 1 d. junginyje buvo 1 679 komunistai ir 853 komjaunuoliai)²⁵. Jau 1944 m. pradžioje iš 16-osios LŠD pradėta atrinkti įvairius specialistus būsimai sovietinės Lietuvos administracijai. Gegužės mėn. buvo demobilizuota 410 karių, dėl ko labai prieštaravo RA karinė vadovybė. Tačiau politiniai tikslai SSRS buvo svarbesni už karinius²⁶.

Faktiškai sovietinė mobilizacija Lietuvoje prasidėjo 1944 m. liepos antroje pusėje (tada nutarta šaukti vyrus iki 45 metų, kaip ir visoje SSRS). Atskiri kariuomenės daliniai pradėjo mobilizuoti gyventojus savo iniciatyva ir be jokių įgaliojimų. Antai liepos pabaigoje III Baltarusijos fronto 39-oji armija pradėjo vyrų šaukimą Švenčionyse, Pabradėje ir Nemenčinėje. Tai sukėlė A. Sniečkaus nepasitenkinimą (liepos 12 d. jis jau buvo Vilniuje). Nors sovietinių armijų vadovybė taip elgėsi visose SSRS išvaduose teritorijose, A. Sniečkus liepos 15 d. į Maskvą (LKP(b) CK) išsiuntė labai skubią radiogramą reikalaujamas mobilizaciją nutraukti, jei vykdoma ne „Centro“ nurodymu. LKP(b) CK antrasis sekretorius Nikolajus Gridinas iš Maskvos netrukus nuramino A. Sniečkų, esą RA Vyriausioji formavimo valdyba davė nurodymą „mūsų teritorijoje“ 1894–1926 m. gimusius vyrus mobilizuoti į nacionalinius dalinius²⁷. Gavęs aukštesniųjų instancijų nurodymus, I Pabaltijo fronto štabo viršininkas gen. plk. V. Kurasovas 1944 m. liepos 23 d. direktyva uždraudė RA užimtose Lietuvos teritorijose vykdyti mobilizaciją. Tai galėjo vykdyti tik kariniai komisariatai. Taigi mobilizacija tuojau pat buvo atšaukta, o mobilizuotieji paleisti²⁸. 1944 m. liepos 25 d. laiške J. Stalinui A. Sniečkus ir M. Gedvilas prašė sumažinti šaukiamųjų amžių iki 35 metų, nes dėl specialistų trūkumo Lietuvoje galėjo

kilti ūkio suirutė. J. Stalinas tam pritarė²⁹. Šiuo atžvilgiu LSSR vadovybės veiksmai buvo bent iš dalies palankūs Lietuvai – namie galėjo likti apie 70 tūkst. vyrų.

1944 m. vasarą dėl mobilizacijos teisėtumo Lietuvoje susiformavo dvi skirtingos nuomonės: Lietuvos gyventojai buvo įsitikinę, kad vyrų mobilizavimas į RA ir frontą yra savanoriškas reikalas, o sovietai nesijautė okupantais – visų šaukiamojo amžiaus Lietuvos vyrų tarnyba RA turėjo būti privaloma. Sovietinė mobilizacija iš karto tapo prievartinė, ir tai buvo pirmas esminis veiksnys, supriešinęs Lietuvos visuomenę su grįžusia sovietų valdžia ir totalitariniu režimu. Dešimtys tūkstančių Lietuvos vyrų, įvairiais sumetimais bandžusių išvengti sovietinės mobilizacijos, išėjo į miškus ir ėmė priešintis sovietų represijoms, atsirado socialinis ginkluotosios rezistencijos pagrindas. 1944 m. rugpjūčio 2 d. sovietinis partizanas Stasys Apyvala informavo A. Sniečkų, kad Švenčionių aps. mobilizacija vyksta blogai: per 4–5 dienas atvyko 1 543 vyrai, iš jų tik 597 civiliai, kiti – buvę raudonarmiečiai, sovietiniai karo belaisviai ir kt. Jis išsakė gyventojų nuomonę, kad stojimas į sovietų kariuomenę yra savanoriško apsisprendimo dalykas. Tai žinodamas S. Apyvala teigė, kad aiškinamuoju, agitaciniu darbu sovietinės mobilizacijos įgyvendinti nepavyks. Norint ją paspartinti Švenčionių aps. imtasi karinių represinių priemonių³⁰.

16-oji LŠD vėlai (1944 m. liepos 13 d.) įžengė į Lietuvą, nedalyvavo svarbiuose mūsųose ir, kas svarbiausia propagandiniu požiūriu, „nevadavo“ Lietuvos sostinės Vilniaus, ko labai norėjo LSSR vadovybė. Atvirkščiai, dėl Vilniaus kovojo rusakaliai RA daliniai ir lenkai Armijos Krajovos (toliau – AK) kariai. Politine prasme lietuvių komunistai patyrė didžiulį nusivylimą, fiasko (latvių ir estų nacionaliniai junginiai dalyvavo mūsųose dėl Rygos ir Talino). Keista ir sunkiai paaiškinama

buvo ir J. Stalino pozicija. Liepos pradžioje Kremliuje J. Stalinas patarė lietuviams vykti arčiau Lietuvos, į III Baltarusijos fronto vado gen. Ivano Černiachovskio štabą. J. Stalinas kreipėsi į A. Sniečků: „Užtikrinkite, kad Vilniaus išvadavimo dieną Gedimino bokšte plevėsuotų lietuviška nacionalinė vėliava.“³¹ A. Sniečkus tokios neturėjo. Rusams išvijus vokiečius, AK kariai Gedimino bokšte net du kartus iškėlė Lenkijos vėliavą. Ši vėliava tik prievarta buvo pakeista raudona.

Istoriko R. Zizo nuomone, 16-oji LŠD buvo nevysiškai sukomplektuotas ir svarbiems mūšiams prastai pasirengęs junginys. Pasiekus Lietuvą, ši nacionalinį karinį dalinį pirmiausia reikėjo papildyti mobilizuotais lietuvių kariais ir parengti juos kovos veiksmams (organizuoti karinius mokymus). Buvo ir dar viena svarbi aplinkybė – divizijos karių politinio patikimumo problema. Matyt, dėl to ją buvo stengiamasi atskirti nuo neigiamų antisovietinių reiškinių (kartu ir nuo vietos gyventojų) ir nuo pavojingų „buržuazinių“ nuotaikų. Dėl mobilizacijos būta nesutarimų ir tarp pačių Lietuvos komunistų. 1944 m. liepos 15 d. ir rugsėjo 9 d. LKP(b) CK sekretorius Danijilas Šupikovas apkaltino sovietinius Lietuvos vadovus nacionalizmu ir kitomis „nuodėmėmis“. Jis rašė, kad LKP(b) CK „visą laiką mobilizaciją stabdė, pradėjo ginčą dėl šaukiamųjų amžiaus. Komunistų partijos organizacijos vietose iš pradžių nepadėjo jos vykdyti, todėl ji pradėta be jų pagalbos, vėliau per daug dėmesio skirta atleidimams nuo tarnybos ir šaukimų atidėjimui. A. Sniečkus ir kiti sovietiniai vadovai nedavė ryžtingo atkirčio „buržuaziniams nacionalistams“, siekiantiems sužlugdyti sovietinę mobilizaciją.“³² Tai buvo svarūs kaltinimai, todėl LSSR vadovybė kartu su A. Sniečkumi priešakyje dėjo visas įmanomas pastangas, kad įvykdytų Lietuvos vyrų mobilizaciją.

PRIEVARTINĖS MOBILIZACIJOS ORGANIZAVIMAS

Lietuvos vyrų mobilizacija Maskvoje buvo iš anksto gerai suplanuota ir parengta. Karo metu užimtoje Lietuvos teritorijoje mobilizaciją iš pradžių vykdė frontų ir armijų atsargos šaulių pulkai, o frontui nuslinkus į vakarus šią funkciją perėmė kariniai miestų ir apskričių komisariatai. Oficialiai mobilizacija prasidėjo rugpjūčio 1 d., kai buvo paskelbtas LSSR karinio komisaro įsakymas Nr. 1 dėl 1909–1926 m. gimusių (iki 35 metų amžiaus) vyrų privalomojo šaukimo į RA. Tą pačią dieną buvo patvirtintas ir okupacinės administracijos – LKP(b) CK ir LSSR LKT – nutarimas „Dėl priemonių karo prievolininkų mobilizacijai vykdyti Lietuvos SSR“³³. Jame nurodyta, kad lietuviai bus siunčiami į lietuviškus RA pulkus, o lenkai – į lenkiškus karinius dalinius. Miestuose milicija, o apskrityse ir valsčiuose vykdomieji komitetai buvo įpareigoti sudaryti mobilizuojamųjų sąrašus. 1944 m. spalio 11 d. mobilizacijos įsakas buvo pakartotas.

Iš pradžių miestų ir apskričių kariniuose komisariatuose dirbo Maskvos karinės apygardos Kadruų skyriaus karininkai, priklausantys Kalinino srities miesto Višnij Voločeko karinei valdybai (68 karininkai). Vėliau komisariatams pagal esamus etatus papildė kiti karininkai iš Maskvos karinės apygardos ir Baltarusijos fronto (Baltarusijos karininkai lydėjo ešelonus ir karių komandas, turinčias padėti vykdyti Lietuvoje mobilizaciją). Tačiau ne visi karininkai buvo kvalifikuoti ir drausmingi: dėl girtavimo ir kitų priežasčių 54 iš jų buvo gražinti į dalinius. Vis dėlto 1945 m. kovo mėn. komisariatai buvo 95 proc. sukomplektuoti. Buvo įsteigti 26 mobilizaciniai šauktinių surinkimo punktai (1944 m. gruodžio 23 d. duomenys), kuriuose dirbo 20 vyresniųjų ir 317 vidurinės grandies karininkų ir 1 generolas. Šio kontingento

išsimokslinimas buvo gana menkas: 114 karininkų buvo įgiję vidurinį, 189 – nebaigtą vidurinį, 14 – aukštąjį, 17 – pradinį išsimokslinimą, tačiau partijos narių tarp jų buvo net 214. Pagal tautybę karininkų rusų, ukrainiečių ir baltarusių (rusakalbių) buvo 271, lietuvių – 67³⁴.

Stigdamą tikslų duomenų (Lietuvos gyventojai neturėjo SSRS piliečio dokumentų, nes sovietinė pasportizacija vyko 1945 m. gruodžio–1946 m. kovo mėn.)³⁵, iš pradžių sovietų karinė vadovybė 1944 m. rugpjūčio 2 d. planavo mobilizuoti 74 tūkst. vyrų (šis skaičius buvo suderintas su RA Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininko pavaduotoju gen. ltn. Nikitinu). Vėliau džiaugtasi, kad šis planas viršytas su kaupu – mobilizuota per 100 tūkst. vyrų. Bet tada buvo pripažinta, kad LSSR karinis komisariatas, pradėdamas darbą, neturėjo jokių duomenų apie žmonių išteklius Lietuvoje, nes 1940–1941 m. nebuvo atlikta išsamios šauktinių apskaitos. Buvo pasiremta dar 1942 m. vokiečių sudarytais 18–50 metų amžiaus vyrų surašymo duomenimis (592 273 vyrai). Tačiau netrukus paaiškėjo, kad ši statistika padidinta ir neatitinka tikrovės, net ir turint omenyje, kad daug vyrų buvo išvežta arba pasitraukė į Vokietiją. Realesnis skaičius gautas kariniams komisariatams 1944 m. gruodžio 1–1945 m. vasario 1 d. atlikus šaukiamojo amžiaus (g. 1895–1926 m.) vyrų registraciją. Į registravimo punktus atvyko 338 887 vyrai⁴⁰, iš jų 260 543 karo prievolinkai iki 50 metų³⁶. LSSR karinio komisariato 1945 m. gruodžio 15 d. duomenimis, buvo 187 725 karo prievolinkai iki 35 metų, iš jų 136 025 į mobilizacijos punktus atvyko, o 51 700 – ne³⁷. Žinoma, negalima šių duomenų absoliutinti. To meto sąlygomis kariniai komisariatai dėl personalo ir medikų trūkumo, dėl lietuvių ar lenkų kalbos nemokėjimo, dėl nesugebėjimo kvalifikuo-

tai tvarkyti dokumentų negalėjo tiksliai nustatyti karo tarnybai tinkamų žmonių skaičiaus – tai pripažino šių įstaigų ir jas kuruojančių partinių, karinių ir represinių organizacijų vadovai.

1944 m. rugpjūčio mėn. mobilizuotieji pirmiausia buvo siunčiami į 16-ąją LŠD, tada turėjusių tik 5 tūkst. karių. Rengdamasi visuotinei mobilizacijai LSSR vadovybė Maskvoje siūlė suformuoti naują lietuviškąją atsargos diviziją. Kremlius patenkino ši prašymą. 1944 m. rugpjūčio 1 d. J. Paleckis užrašuose pasižymėjo: „Po šio priėmimo išgirdau, kad gautas džiugus pranešimas iš Maskvos – J. Stalinas pritarė mūsų pasiūlymui Soblio reikalais [dėl 50-osios LŠAD sukūrimo. – V. T.]“³⁸ 1944 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. Smolensko srities Jarcevo miesto apylinkės miškuose buvo suformuoti 50-osios LŠAD 251-asis, 252-asis ir 253-iasis pulkai (apie 30 tūkst. karių). Šiuose pulkuose lietuviai kariai buvo apmokomi karo dalykų ir siunčiami į frontą. Tačiau politine prasme lietuvių siuntimas į Rusiją turėjo neigiamų padarinių. Tai suprasdami, LSSR vadovai pradėjo siekti šiuos pulkus perkelti į Lietuvą. Dar 1944 m. rugsėjo 2–14 d. J. Paleckis su LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėju P. Jakovlevu ir 2-ojo atskirojo šaulių bataliono politruku kpt. A. Skardžiumi apsilankė šioje divizijoje (tuo metu joje buvo 11 tūkst. vyrų). 1944 m. rugsėjo 9 d. J. Paleckis užrašuose pasižymėjo: „Apie 14 val. su J. Sinkevičiumi [50-osios LŠAD vadas. – V. T.] atvykome į Maskvą. Vis galvojau apie iškilusį pasiūlymą perkelti diviziją į Lietuvą. Ir gerai būtų, bet yra ir abejonių. Gerai iš politinės pusės, nes išblaškėtų piktus priešų skleidžiamus gandus. Iš kitos pusės, arti namų, daug pagundų. Taip pat ir priešų agitacija gali labiau veikti.“ SSRS gynybos ministerijoje J. Paleckis kalbėjosi dėl divizijos perdisklokavimo su RA Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininku gen. plk. Smorodinovu, rugsėjo

30 d. – su Baltarusijos karinės apygardos viršininku gen. ltn. Jakovlevu, kurie iš esmės pritarė, kad divizija būtų perkelta į Lietuvą. J. Paleckiui buvo parodyta demonstratyvioji, parodomoji divizijos karių gyvenimo ir mokymosi pusė. Jis džiaugėsi, kaip lietuvių kariai moka gerai žygiuoti, dalyvauja pratybose ir pan. Bet iš to, kad rugsėjo 9 d. jis lankėsi pas atsakingą už tiekimą kariuomenei VKP(b) CK Politinio biuro narį Anastasą Mikojaną ir prašė divizijai skirti geresnę antrąją maisto normą, galima spręsti, jog J. Paleckis suprato, kad kariai prastai maitinami. A. Mikojanas pažadėjo, bet padėtis nepasikeitė – lietuviai kariai nuolat skųsdavosi maisto stygiumi³⁹.

Maskvoje sutarus politiniu ir kariniu lygiu, 1944 m. gruodžio mėn. 50-osios LŠAD šaulių pulkai buvo perkelti į Gaižiūnus, Ukmergę ir Jašiūnus, artilerijos daliniai – į Pabradę, o divizijos štabas ir specialieji daliniai įsikūrė Vilniuje. Iki 1944 m. gruodžio mėn. į kitus RA junginius lietuviai nebuvo siunčiami. RA Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos Karinė taryba draudė karinėms apygardoms siųsti veikiančiajai kariuomenei papildyti karius tų tautų, kurios turi savo nacionalinius junginius. Remiantis RA Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos 1944 m. spalio 18 d. direktyva, visi lietuviai šauktiniai, taip pat lietuviai eiliniai ir seržantai, tarnaujantys veikiančiojoje kariuomenėje, iki lapkričio 15 d. turėjo būti siunčiami į 50-ąją LŠAD kariniams mokymams, o iš jos – į 16 LŠD. Nuo 1944 m. gruodžio, o ypač 1945 m. kovo mėn. jie buvo masiškai siunčiami į frontą⁴⁰.

K. Ēringio duomenimis, lietuviai kariai iki 1944 m. gruodžio mėn. buvo siunčiami į kitus nelietuviškus dalinius, taip pat ir tiesiai į frontą⁴¹. Dalis karių iš tiesų vyko tiesiai į frontą, bet tokių buvo nelabai daug. Antai 1944 m. liepos mėn.–gruodžio 20 d. į 4-osios smogiamosios armijos 159-ąją atsargos šaulių pulką atvyko 288 vyrai⁴².

Tačiau Maskvos planai greitai pasikeitė. Užuoat įkūrus planuotą antrąją kovinę lietuviškąją diviziją, dėl masinio dezertyravimo buvo panaikinta 50-oji LŠAD. Nuo 1944 m. gruodžio mėn. iki karo pabaigos 1945 m. gegužės mėn. apmokyti lietuviai kariai buvo siunčiami papildyti SSRS RA 23 armijų kariuomenių arba kovojo ne mažiau kaip šimte šaulių divizijų, daugiausia I ir III Baltarusijos, I ir II Ukrainos frontų kariuomenėse. Jose (išskyrus 16-ąją LŠD) kovėsi ne mažiau kaip 16 tūkst. lietuvių. Iš pradžių mobilizuotieji buvo siunčiami į Vilniaus surinkimo punktą ir čia išskirstomi į įvairių armijų atsargos ir karinio rengimo divizijas arba pulkus. Mokymo trukmė priklausė nuo poreikio siųsti frontui papildymą. Į veikiančiąją armiją kariai dažniausiai būdavo siunčiami po 2–3 mėn., kartais – net po 6–8 mėn. mokymo⁴³.

KARININKAI

1945 m. kovo mėn. Lietuvoje buvo užregistruoti 3 488 atsargos karininkai, iš jų 420 kadrinių karininkų (galinčių vadovauti kariniams vienetams), 2 584 medicinos karininkai (iš jų 952 moterys), 130 politinių vadovų (politrukų) ir kt. Jų mobilizacija į RA kėlė sunkumų. Dauguma šių karininkų netarnavo RA, karo metais gyveno Lietuvoje. Jie, ypač buvusio 29-ojo lietuviškojo teritorinio šaulių korpuso karininkai, buvo nepatikimi. 1944 m. liepos mėn.–1945 m. kovo 21 d. 220 buvusios Lietuvos kariuomenės karininkų buvo suimti NKVD ir įkalinti spec. lageriuose Podolske⁴⁴ – čia jie turėjo „išeiti valstybinį patikrinimą“. Iš ten juos neretai skirdavo į lietuviškąsias divizijas, o nepatikimus – į drausmės batalionus, kurie fronte buvo siunčiami į pačias pavojingiausias vietas.

Tarp lietuvių karininkų ir frontininkų karininkų tvyrojo įtampa, turinti ir tautinės

neapykantos bruožų. Antai 1945 m. gegužės 1 d. netoli Rygos surengtuose jaunesniųjų leitenantų kursuose įvyko konfliktas. Tą dieną kursų dalyviai buvo pakviesti į šventinę vakaronę. Kursų viršininkas plk. Manevičius, sakydamas iškilmingą kalbą, užsipuolė lietuvius sakydamas, kad „mes jus, niekšus, sunaikinsime, nes tik rusai nuėjo iki Berlyno“, o kpt. Rudmaną išvadino „lietuvišku niekšu žydu“ ir pan. Visa salė jam plojo. Įsižeidę lietuviai gegužės 2 d. parašė A. Sniečkui laišką, kuriame skundėsi, kad „ne tik mes, karininkai, bet ir visi kursantai jaučia didelę neapykantą lietuviams iš rusų draugų pusės. [...] Tai buvo ne tik lietuvių kuopos išniekinimas, bet ir visos lietuvių tautos (liaudies).“ Karininkai prašė A. Sniečkaus atvykti pas juos⁴⁵. Be abejo, A. Sniečkus niekur nevyko – į tautinius konfliktus jis nesivėlė.

Kai kuriuose archyvinuose dokumentuose pažymima, kad 16-osios lietuviškosios ir 50-osios atsargos šaulių divizijų karininkai, kurie jau keletą metų buvo fronte, su pavaldiniais (ir lietuviais) yra labai grubūs, nekreipia dėmesio į varganą mobilizuotųjų padėtį, nesirūpina tinkamu jų maistu, apranga, gyvenamosiomis patalpomis, dažnai girtuokliauja. Suprantama, kad jie, kovos sąlygomis rizikavę savo gyvybe ir palaidoję žuvusius draugus, jautėsi pranašesni už šauktinius eilinius ir karininkus, kurių nepritekliai negalėjo prilygti frontininkų išgyventam karo siaubui.

1944 m. spalio 5 d. 50-ojoje LŠAD buvo 946 karininkai, iš jų 254 lietuviai, 554 rusakalbiai, 94 žydai ir t. t.⁴⁶ 1945 m. rugpjūčio 2 d. 16-ojoje LŠD buvo 738 karininkai, iš jų 224 lietuviai, 328 rusai, 126 žydai, 52 ukrainiečiai ir kt.⁴⁷

LENKAI

Greta prievartinės lietuvių mobilizacijos į RA Lietuvoje vyko ir lenkų ėmimas į Len-

kijos liaudies kariuomenę, pavaldžią RA ir kontroliuojamą Maskvos. Daugiausia lenkų šauktinių buvo Vilniaus, Trakų, Švenčionių, Alytaus apskrityse ir Vilniaus mieste. Iki 1945 m. vasario 10 d. Lenkų patriotų sąjunga užregistravo 16 753 savanorius. Faktiškai į lenkų karinius dalinius buvo išsiųsta 17 505⁴⁸, o iki 1945 m. kovo 21 d. – 20 230 vyrų⁴⁹. Manoma, kad Lietuvos teritorijoje gyvenantys lenkai rinkosi mažesnę iš blogybių: pasirinkę Lenkijos kariuomenę, jie išvengė tarnybos RA. Žinoma, daug jų stėjo į kovą su Vokietija skatinami patriotinių jausmų Lenkijai. Lenkai buvo siunčiami į Sovietų Sąjungoje suformuotą vadinamosios gen. Vladislavo Anderso kariuomenės 1-ąją armiją, kuriai vadovavo 1944 m. liepos 9 d. paskirtas divizijos gen. Zygmuntas Berlingas – Lenkijos kariuomenės vyr. vado pavaduotojas.

1944 m. liepos 17 d. III Baltarusijos fronto daliniai internavo ir Medininkų lageryje sutelkė 7 924 AK partizanus, 1,5 tūkst. Vilniuje įsikūrusių AK karių internavimo išvengė, o 7–7,5 tūkst. partizanų išsiskirstė Rytų Lietuvoje ir Vakarų Baltarusijoje. LSSR NKGB komisaro pavaduotojas valstybės saugumo plk. Jevgenijus Rudakovas ir valstybės saugumo 1-ojo rango komisaras Dmitrijus Radionovas parengė „Kovos su lenkų antisovietiniu nacionalistiniu pagrindžiu ir lenkų ginkluotais būriais Lietuvos SSR teritorijoje planą“. Į Z. Berlingo armiją turėjo būti mobilizuoti 35–45 metų amžiaus vyrai ir visi per visuotinį dokumentų tikrinimą sulaukyti buvę Lenkijos kariuomenės karininkai, taip pat lenkai, kariavę AK gretose. Be to, planuota išstremti šių partizanų ir vengusių mobilizacijos vyrų šeimas. Pasikeitus politiniams SSRS ir Lenkijos santykiams, šio plano punkto buvo atsisakyta⁵⁰. Prasidėjo lenkų repatriacija į vakarinius Lenkijos regionus.

Iki 1945 m. vasario mėn. lenkų mobilizacija vyko gana sklandžiai. 1945 m. vasario

21 d. Lenkų patriotų sąjungos Karinio skyriaus viršininkas plk. V. Šimanskis nusiuntė identiškus laiškus A. Sniečkui ir Michailui Suslovui, kuriuose skundėsi, kad Vilniaus aps. šauktiniams pervežti į Lenkiją neduodama karinių ešelonų, nors Kauno, Trakų ir Ukmergės aps. tokios problemos nėra. Be to, nurodoma, kad anksčiau į Respublikinį persiuntimo punktą atvykdavo po 200–300 jaunuolių, 1945 m. vasario mėn. jų sumažėjo iki 50–70, o „dabar 15–30“. V. Šimanskis atkreipė dėmesį, kad to priežastis – sklindantys gandai, neva lenkai bus siunčiami ne į Lenkiją, o į RA, dirbti prievartinių darbų į SSRS gilumą, o daugelis – areštuoti. Padaugėjo miškuose besislapstančių lenkų⁵¹. Neaišku, ką į šį laišką atsakė partiniai vadovai, tačiau politinės konjunktūros sumetimais jie turėjo nuraminti V. Šimanskį, kad lenkai bus panaudoti kariniuose daliniuose, kovojančiuose už Lenkiją ir triuškinančiuose Vokietiją.

MOBILIZACIJOS EIGA IR ORGANIZATORIAI

Suplanuotą mobilizaciją norėta įvykdyti greitai, tačiau, dėl sunkios politinės padėties Lietuvoje taip neįvykus, sovietų valdžia pripažino šią nesėkmę, kaltę to meto terminais suversdama „lietuviškai-vokiškųjų“ ir „lenkiškai-vokiškųjų nacionalistų“, „lietuvių buržuazinių nacionalistų“ įtakai, dėl ko didelė dalis gyventojų vengė „privalomos“ tarnybos RA. Mobilizacija užtruko.

Oficialūs LSSR karinio komisariato duomenys rodo, kiek iki 1945 m. kovo 21 d. buvo pašaukta karo prievolininkų⁵²:

1944 m.	
Liepa–rugpjūtis	20 154
Rugsėjis	18 456
Spalis	9 614

Lapkritis	7 651
Gruodis	10 264

1945 m.

Sausis	17 496
Vasaris	9 079
Kovas	7 260

Iš viso	99 974
---------	--------

Sprendžiant iš apibendrintos 1944 m. vasaros ir rugsėjo mėn. mobilizacijos dinamikos, jos eiga sovietus bent iš dalies turėjo tenkinti. Rugsėjo 14 d. J. Paleckis iš 50-osios LŠAD atvykęs į Vilnių buvo maloniai nustebintas: „Per gana trumpą [...] laiką atvyko dar per 6 000 vyrų – viso jau apie 18 tūkstančių. Taigi greitai susibūrė tiek daug vyrų, kurie boikotavo visas vokiečių mobilizacijas, o į Raudonąją Armiją susirinko beveik neraginami.“⁵³ Tačiau jis neatkreipė dėmesio, kad dauguma šauktinių – lenkai, o daugelis lietuvių į karinius komisariatų atvedinti prievarta. Vėlesni spalio ir lapkričio mėnesiai sovietų valdžiai buvo tragiškai prasti – netgi gąsdinami karo meto įstatymais, lietuviai savanoriškai nestojo į RA. Reikėjo imtis priemonių, kas ir buvo padaryta.

Nesurinkus reikiamo mobilizuojamųjų skaičiaus, 1944 m. spalio mėn. buvo paskelbta vadinamoji antroji mobilizacija. Pasirodo, iki tų metų spalio mėn. kariniai komisariatai ir vietos valdžia neturėjo tikslų duomenų apie mobilizuojamuosius ir nežinojo, kiek jų yra, todėl neatsitiktinai NKVD griebdavo beveik visus po ranka pasipainiojusius vyrus: jeigu nenušaudavo, vesdavosi su savimi „išsiaiškinti“. Spalio 11 d. LKP(b) CK ir LSSR LKT nutarė 1944 m. lapkričio–gruodžio mėn. suregistruoti visus 1895–1926 m. gimusius (iki 50 metų amžiaus) karo prievolininkus; įpareigoti vykdomųjų komitetų pirmininkus, LKP(b) miestų ir apskričių komitetų sekretorius ir NKVD komisariatą paskirti savo

atstovus į registracijos komisijas, kuriose dirbantys darbuotojai turi mokėti lietuvių ir rusų kalbas, o miestuose, kur gyvena lenkai, – lenkų kalbą; spalio 25–lapkričio 10 d. sudaryti registruotinių asmenų vardinius sąrašus, o lapkričio 10–14 d. įteikti jiems šaukimus; įpareigoti NKVD komisarą J. Bartašiūną imtis griežčiausių priemonių kovojant su vengiančiais registracijos asmenimis, o LSSR prokuratūros vadovą Fiodorą Girko – sudaryti „teisingas“ vengiančių tarnybos RA asmenų įskaitos bylas ir perduoti jas teismams⁵⁴. 1944 m. gruodis ir 1945 m. sausis buvo vieni žiauriausių prievartinės mobilizacijos mėnesių – sovietai panaudojo visas įmanomas priemones: nuo gąsdinimo teismais ar karo tribunolu iki represijų ir beatodairiško vengiančiųjų tarnybos RA teroro (žudynių). Per šiuos du mėnesius pavyko surinkti beveik 28 tūkst. vyrų, daugiausia lietuvių.

Prievartinė mobilizacija geriausiai vyko miestuose, kur buvo mažiau „kenksmingos“ antisovietinės agitacijos, o kaimiškose vietovėse ji buvo vykdoma labai sunkiai (tai informaciniame 1944 m. rudens pranešime A. Sniečkui pripažino surusėjęs LSSR karinis komisaras Jonas Soblyš). Daug žmonių netekus fronte, ypač 1944 m. pabaigoje vykusioje Kuršo operacijoje, LSSR vadovų pastangos užkirsti kelią neparengtų karių siuntimui į mūšius davė šiokių tokių rezultatų. 1945 m. sausio–vasario mėn. palyginti mažai lietuvių buvo išsiųsta į veikiančiąją armiją, jų siuntimas į frontą buvo pristabdytas. Šauktiniai, ypač 50-ojoje LŠAD, buvo geriau apmokomi karinių dalykų. Tačiau nuo 1945 m. kovo mėn. „apmokyti“ lietuviai vėl buvo masiškai siunčiami į frontą.

Pirmieji mobilizacijos eigos pristabdymo požymiai pasireiškė 1945 m. vasario mėn. Vasario 3 d. LSSR karinis komisariatas, gavęs direktyvą iš Maskvos, laikinai sustabdė šauktinių siuntimą į karinius dalinius (iš visko

sprendžiant, tada pritrūko karinių ešelonų ir aprūpinimo) ir nutarė iki naujo nurodymo šauktinius lietuvius paleisti namo, tačiau lenkus, kurie turėjo greitai pasiekti savus dalinius, palikti⁵⁵. Iš tikrųjų masinė prievartinė mobilizacija baigėsi 1945 m. kovo 21 d.

Nuo mobilizacijos buvo atleisti visi vadovaujantys partiniai, sovietiniai, komjaunimo, profsajungų darbuotojai, tarp jų – valsčių ir apylinkių partorgai, kiti atsakingi asmenys, darbininkai, dirbantys atstatomose įmonėse ir transporte, taip pat gydytojai, mokytojai, dėstytojai, mokslo darbuotojai, aukštesniųjų kursų studentai, žemės ūkio specialistai. Tokių asmenų 1945 m. sausio 1 d. buvo 49 224⁵⁶, 1945 m. kovo 21 d. – 46 725⁵⁷, o 1945 m. birželio 1 d. – 42 880⁵⁸. Mažėjimo tendencija aiškintina tuo, kad 1944 m. gruodžio 12 d. LKP(b) CK biuras nurodė LSSR kariniams komisariatams patikrinti visus įmonėse ir įstaigose dirbančiuosius asmenis, ar jie teisingai atleisti nuo tarnybos RA ir turi rezervinį statusą⁵⁹. Nurodymas buvo įvykdytas ir daugiau kaip 6 tūkst. vyrų tapo šauktiniais.

Prievartinę mobilizaciją į SSRS kariuomenę 1944–1945 m. Lietuvoje vykdė Lietuvos SSR respublikinis ir apskričių (miestų) kariniai komisariatai (1945 m. juose dirbo 19 proc. lietuvių), SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-oji šaulių divizija ir SSRS NKVD 9-osios pasienio kariuomenės pulkai, III Baltarusijos, I Pabaltijo, I Ukrainos ir Leningrado frontų užnugario kariuomenės apsaugos NKVD pulkai, Lietuvos pasienio apygardos pasieniečių būriai. 1945 m. liepos mėn. Lietuvoje buvo 16 372 NKVD vidaus ir užnugario apsaugos kariai, bet tai buvo tik dalis junginių ir dalinių. 1945 m. antrojoje pusėje Lietuvoje galėjo būti 60–70 tūkst. įvairių represinių ir kitokių struktūrų karių (2 konvojinės kariuomenės pulkai, geležinkelio pulkas, milicija, sribai ir kt.). Pagalbą teikė ir reguliariosios kariuomenės dalys⁶⁰.

Pagrindiniai šios karinės akcijos organizatoriai Lietuvoje buvo partinių, represinių ir karinių struktūrų vadovai – VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkas M. Suslovas ir LKP(b) CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus, LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjas P. Jakovlevas, LSSR NKVD komisaras valstybės saugumo gen. mjr. J. Bartašiūnas, LSSR NKG komisaras valstybės saugumo gen. mjr. Aleksandras Guzevičius, LSSR NKGB komisaras valstybės saugumo gen. mjr. Dmitrijus Jefimovas, SSRS NKVD-NKGB įgaliotinis Lietuvai valstybės saugumo gen. ltn. Ivanas Tkačenka, SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos vadas gen. mjr. Pavelas Vetrovas, SSRS NKVD-MVD kariuomenės Lietuvos pasienio apygardos viršininkas gen. mjr. Michailas Byčkovskis, LSSR NKVD komisaro pavaduotojas valstybės saugumo plk. Piotras Kapralovas, LSSR kariniai komisarai mjr. J. Soblys ir gen. mjr. Aleksejus Smirnovas, LSSR prokuroras Michailas Baliasnikovas, Pabaltijo karinės apygardos vadai, taip pat visi miestų ir apskričių partinių ir represinių struktūrų vadovai.

Visai prievaratinei mobilizacijai vadovavo aukščiausi Sovietų Sąjungos pareigūnai – RA Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkas gen. plk. Smorodinovas, SSRS NKVD komisaras Lavrentijus Beriija, SSRS NKVD komisaro pavaduotojas valstybės saugumo 2-ojo rango komisaras gen. plk. Sergejus Kruglovas, SSRS NKVD valstybės saugumo 2-ojo rango komisaras Ivanas Serovas, SSRS NKGB komisaro pavaduotojas valstybės saugumo 2-ojo rango komisaras gen. plk. Bogdanas Kobulovas (1945 m. gegužės–rug-

sėjo mėn. – SSRS NKGB įgaliotinis Lietuvoje), SSRS NKVD komisaro pavaduotojas valstybės saugumo gen. plk. Arkadijus Apolonovas (1945 m. gegužės–rugpjūčio mėn. Lietuvoje koordinavo apie 20 NKVD kariuomenės pulkų, kovojančių su rezistentais) ir kt.

PRIEVRTINĖ MOBILIZACIJA (REKRŪTAVIMAS), MASINIS ŠAUKTINIŲ SLAPSTYMASIS, NKVD GAUDYNĖS

1944 m. rugpjūčio 7 d. prasidėjo reali mobilizacija į RA, sudarant karo prievolinkų sąrašus ir įteikiant jiems šaukimus. Atvykstantis į surinkimo punktą šauktinis privalėjo turėti karinius dokumentus, maisto dvylikai dienų, vieną pamainą baltinių, puoduką, šaukštą, katiliuką arba dubenėlį, tualetinių reikmenų ir rankšluostį. „Neatvykęs ar pavėlavęs Jūs būsite baudžiamas karo meto įstatymais“, – rašoma šaukime. Tačiau sovietai nesitikėjo tokio masto ignoravimo ir pasipriešinimo – mobilizacijos punktuose lietuvių beveik nebuvo arba buvo labai nedaug. Problemą teko spręsti aukščiausiu lygiu. 1944 m. rugpjūčio mėn. (diena neįskaitoma) LSSR NKVD komisaro pavaduotojas valstybės saugumo plk. P. Kapralovas, remdamasis LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno parengta pažyma, pranešė SSRS NKVD valstybės saugumo 2-ojo rango komisarui I. Serovui apie Lietuvoje susiklosčiusią nenormalią padėtį. Jis pateikė liepos 26–rugpjūčio 10 d. mobilizacijos eigą penkiose apskrityse ir Vilniaus mieste atspindinčią statistinę lentelę⁶¹:

Karinis komisariatas	Šauktinių planas	Faktiškai atvyko į mobilizacijos punktus			Iš viso
		lietuvių	lenkų	kitų tautybių	
Vilniaus m.	4 000	23	426	87	536
Vilniaus aps.	5 000	3	1 097	219	1 319
Alytaus aps.	6 500	118	2	23	143
Trakų aps.	6 500	581	1 339	253	2 173
Utenos aps.	8 000	172	1	141	314
Švenčionių aps.	5 000	90	439	156	685
Iš viso	35 000	987	3 304	879	5 170

1944 m. rugpjūtį buvo paskelbta privalomoji gyventojų registracija, miestuose prasidėjo gaudynės ir dokumentų tikrinimai. Čekistinės operacijos vykdavo pagal atitinkamą grafiką ir apimdavo konkrečius miestų rajonus ar kvartalus. Šios NKVD akcijos labai priminė vokiečių okupacijos metais esesininkų vykdytus netikėtus miestų gyventojų dokumentų tikrinimus, jų suėmimus ir išsiuntimą priverstinių darbų į Vokietiją. Antai rugpjūčio 14 d. Vilniuje kariuomenė, apsupusi kvartalus, tikrino gyventojų dokumentus, ieškojo karo prievolininkų, vertė juos registruotis. Iš 430 sugautų vyrų 238 pasirodė esą karo prievolininkai, jie tuoj pat buvo nugabenti į karinius komisariatus⁶². Vilniuje didžiausios NKVD ir miesto milicijos gaudynės vyko 1944 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėn.

Dar sunkiau mobilizacija vyko kaimiškosiose vietovėse. Daugeliui vyrų atsisakius savanoriškai atvykti į šaukimo punktus (karinius komisariatus), prasidėjo gaudynės. Jos ypač suaktyvėjo 1944 m. rugsėjo mėn., kai Lietuvoje apsilankė SSRS NKVD komisaro pirmasis pavaduotojas valstybės saugumo 2-ojo rango komisaras gen. plk. S. Kruglovas. Vien tik gen. P. Vetrovo baudėjai iki 1944 m. rugsėjo 27 d. sulaikė 741 dezertyrą ir 2 833 mobilizacijos vengiančius vyrus. Atskaitoje LSSR NKVD vadovui gen. J. Bartašiūnui P. Vetrovas nurodė, kad pasitelkiant karinę jėgą buvo sunaikinti 34 būriai po 3–54

žmones, 70 žmonių nukauta, 23 sužeisti, o 685 atiduoti NKVD žinion⁶³. Visi šie žmonės vadinami „banditais“, bet akivaizdu, kad buvo naikinamos nedidelės nuo mobilizacijos besislapstančių vyrų grupės, kurių tik maža dalis dalyvavo ginkluotajame pasipriešinime. Spalio mėn. buvo sulaikyti 169 dezertyrai ir 5 434 besislapstantys vyrai⁶⁴, iš kurių 2 795 prievarta buvo atiduoti kariniams komisariatams, 127 – represinėms struktūroms, o 1 036 dėl įvairių priežasčių paleisti namo.

Prievarta sugaudyti rekrūtai bėgdavo iš surinkimo punktų ir net kariuomenės dalinių, slapstėsi miškuose, gimtosiose apylinkėse. 1944 m. rudenį Utenos aps. skyriaus viršininkas Dmitrijus Česnokovas rašė: „Mobilizacija į Raudonąją armiją spalio mėnesį vyksta operatyvinių ir karinių operacijų, siautimų, vietovės šukavimo dėka. Pagal karinio komisariato šaukimus piliečiai, kuriuos liečia mobilizacija, neatvyksta. Rezultatų nedavė ir aiškinamasis darbas tarp gyventojų, todėl šiuo metu vyksta čekistinės-karinės operacijos, sulaikant vengiančius karinės tarnybos.“⁶⁵

1945 m. sausio 17 d. LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininkas valstybės saugumo pplk. A. Gusevas informacinėje pažymoje konstatavo, kad „mobilizacija vyko labai silpnai. Į karinius komisariatus ėjo vienetai.“ Iki sausio 1 d. buvo sulaikyti 19 437

vengiantys tarnybos asmenys, iš jų 18 300 prievarta nusiųsti į karinius komisariatų, 1 077 suimti ir 87 įkalinti spec. lageryje. Iki 1945 m. sausio 1 d. mobilizacija sunkiausiai vyko šiose Lietuvos apskrityse: Kretingos – turėjo atvykti 5 538 asmenys, atvyko 594, Mažeikių – 6 000 ir 939, Raseinių – 6 686 ir 1447, Telšių – 5 794 ir 913, Vilkaviškio – 2 463 ir 1 460, Tauragės (1944 m. gruodžio 10 d.) – 7 500 ir 1 133. A. Gusevas nurodė, kad ir toliau, siekiant sugaudyti šauktinius, „gyvenamuose punktuose ir miškų masyvuose čekistinių-karinių operacijų metu bus atliekami valymai, visuomeninėse vietose (stotys, restoranai ir pan.) bus vykdomi periodiniai masiniai dokumentų patikrinimai ir gaudynės“.

Jis atkreipė dėmesį, kad labai padaugėjo dezertyrų iš 16-osios LŠD ir pateikė jų gyvenimo pavyzdžių. Karys Savickas rašė: „Gyvename blogai, miegame ant cementinių grindų ir blogai maitina. Yra sergančiųjų šiltine, daugelį nusiuntė į ligoninę, du jau mirė“; A. Kesinas prisiminė: „Kai mes atvykome į Vilnių, mus nuvedė į pirtį, apsirengėme purviniais baltiniais, miegoti atsigulėme ant grindų nešildomoje patalpoje.“ A. Gusevas labai gerai įvertino sribų veiklą: iki 1945 m. sausio mėn. jie sulaikė 19 dezertyrų ir 1 656 vengiančius mobilizacijos asmenis. Žinant sribų „kovingumą“, galima būtų šiais skaičiais abejoti, tačiau ginkluoti sribai tikrai galėjo rodyti savo valdžią beginkliams besislapstantiems žmonėms, juolab kad sribai labai gerai pažinojo savo bendraamžius ir buvo tarsi NKVD ir karinių komisariatų agentūra valsčiuose. Kai kada sribai su NKVD daliniais dalyvaudavo ir kariniuose veiksmuose. Antai 1944 m. gruodžio 28 d. Ukmergės aps. sribų būrys kartu su operatyvininkais užpuolė būrį vyrų, kurie turėjo šiek tiek ginklų. 22 vyrai buvo nušauti, 7 paimti į nelaisvę; atimti 3 automatai, 8 šautuvai, 5 revolveriai, 8 granatos. Akivaizdu, kad šį

būrį sudarė ginkluoti partizanai ir beginkliai vengiantys mobilizacijos asmenys⁶⁶.

Vyrai, neužsiregistravę mobilizacijos punktuose ir surasti besislapstantys, dažnai buvo prilyginami partizanams ar kitiems pagrindžio dalyviams. Todėl neretai su jais buvo elgiamasi kaip su ginkluotojo pasipriešinimo kovotojais: jiems grasinama kalėjimu ar mirtimi, jie suimami („sulaikomi“), kankinami ir net sušaudomi. Kartais enkavėdistų ir kariškių kaimuose sugaudyti vyrai iki valsčių centrų būdavo gabenami surišti, miesteliuose surikiuojami į kolonas ir, ginkluotos sargybos lydimi, pėsti varomi į Vilnių, Kauną, apskričių karinius komisariatų, o bandantys bėgti – šaudomi. Net registruotis šaukimo punktuose buvo pavojinga – niekas negarantavo, kad atvykęs asmuo bus paleistas namo.

Karinės cenzūros patikrintuose šauktinių ar jų artimųjų laiškuose tokių liudijimų daug. 1944 m. lapkričio 28 d. A. Guzevičius pranešė A. Sniečkui apie neigiamas šauktinių nuotaikas. Jonas Pilipavičius iš Švenčionių aps. Labanoro rašė: „Pas mus liūdnos naujienos. Gaudu šauktinius. Mano abu brolius pagavo ir išvežė...“; Alfonsas Breizas iš Panevėžio: „Jeigu aš turėčiau atleidimą nuo armijos, būtų viskas gerai, o dabar turiu vaidinti „zuikio“ vaidmenį. Vienu žodžiu, dabar mane galima pavadinti „banditu“. Skirtumas tame, kad aš gyvenu mieste... Gyventi Vilniuje, kur slapta dirba NKVD, kur tik kas dešimtas lietuvis, kur dieną ir naktį patruliai tikrina dokumentus, neturinčiam „pažymos“ kažkiek įdomu, bet ir žiauru... Aš grįžčiau į Panevėžį, jeigu galima būtų susikombinuoti „atleidimą“ nuo kariuomenės“; vyras iš Molėtų (pavardė nenurodyta): „Savo noru pas mus į armiją niekas neina. Labai gaudu šauktinius, daugelį sučiupo, bet ir daug pabėgo. Mane taip pat pagavo, tačiau dar leido aplankyti namus“; G. Alulytė iš Simno vls. Varnagirių k.: „Bronius ir Jonas

pasidarė bunkerį ir ten sėdi dieną ir naktį“; Vladas Bučius iš Rokiškio aps. Kamajų vls. Kurlių k.: „Šiais metais į mokyklą neinu, nes bijau, kad nepagautų... Pas mus dažnai būna mobilizacijos“ ir t. t.⁶⁷

1945 m. kovo 7 d. A. Guzevičius pranešė A. Sniečkui, kad „šaukiamojo amžiaus vyrai vengia mobilizacijos į Raudonąją armiją, išeina į miškus, slapstosi pas savo pažįstamus, bando įsidarbinti įvairiuose darbuose [iš kurių neimdavo į kariuomenę. – V. T.] ir įsigyja fiktyvius dokumentus“. Vladas Mačiulis iš Daugėlišio vls. rašė savo broliui Povilui į Vilnių: „Nikodemas kol kas dar slapstosi. Šiandien visiems atnešė šaukimus atvykti į surinkimo punktą, tačiau niekas ten nepasirodė. Mums taip pat atnešė, tai mes pasakėme, kad tavęs čia nėra. [...] Pakalbėk su direktoriumi, paklausk, ką reikia padaryti, kad neitum į armiją“; Z. Markevičius iš Rokiškio aps. Raupių k.: „Dabar man teks eiti į kariuomenę. Brangūs broliai, galbūt jūs atsiųsite kokias nors pažymas, kurios atleistų mane nuo tarnybos kariuomenėje.“⁶⁸

Sprendžiant iš archyvinių dokumentų ir žmonių atsiminimų, išvengti fronto kartais padėdavo kunigai ir gydytojai. Pastarieji nustatydavo nebūtas ligas, o kai kurie kunigai falsifikavo gimimo metrikų įrašus, vienus galimus šauktinius pasendindami, kitus pajaunindami. Netgi būsimam LKP CK sekretoriui Lionginui Šepečiui kunigas slapta pakeitė gimimo metus⁶⁹.

Kiti vyrai stengėsi įsidarbinti ten, iš kur į kariuomenę neimdavo, arba įsigydavo vadinajamą baltąjį bilietą, t. y. pažymėjimą, dėl ligos atleidžiantį nuo tarnybos. Antai 1944 m. lapkričio mėn. Janė iš Giedraičių vls. rašė į Vilnių A. Vardinskui: „Petrą Liesį pagavo, tačiau jis gerai sumokėjo gydytojui ir jam išdavė baltą bilietą. Dabar jis nieko nebijo. Tas pats buvo ir su Kildišiuku iš Šiūpienių. Dabar tokių „baltabilietininkų“ daug... Susikombinuok kaip nors, kad tau nereikėtų eiti į armiją.“⁷⁰

Iki 1945 m. kovo 21 d. dėl sveikatos (tikro ar tariamo jos sutrikimo) nuo mobilizacijos buvo atleisti 22 226 vyrai⁷¹. 1944 m. gruodžio 23 d. LSSR karinis komisaras mjr. J. Soblys rašė M. Suslovui ir gen. plk. Smorodinovui išreiškė įtarimą, kad šauktiniai, einantys pas gydytojus specialistus be palydos, gali su jais susitarti dėl atleidimo nuo armijos, tačiau kiekvieno lydėti nėra galimybės. Prastai veikė šauktinių aprūpinimo apranga sistema – kariai šalo, daugėjo susirgusiųjų. Tačiau surinkti mobilizuojamuosius labiausiai trukdė partizanų veikla Švenčionių, Utenos, Kėdainių aps., o Molėtų aps. Alantos, Molėtų ir Tauragnų vls. sovietiniai valdžios organai iš viso buvo nutraukę darbą⁷².

1945 m. rudenį įvyko precedento neturintis skandalingas įvykis – buvo suimtas LSSR LKT pirmininko pavaduotojo ir Valstybinės plano komisijos pirmininko Juozo Vaišnoro brolis Boleslovas. Vengdamas tarnybos RA, jis su fiktyviais dokumentais metus slapstėsi Lazdijų aps. vienoje iš partizanų grupių. Už ryšius su broliu J. Vaišnoras buvo pašalintas iš partijos, suimtas ir nuteistas dešimt metų lagerio (į Lietuvą grįžo 1955 m.)⁷³.

Mobilizacijos vengiančių vyrų sparčiai daugėjo. 1944 m. lapkričio 11 d. LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyrius užregistravo 18 145 besislapančius arba neatvykusius į šaukimo punktą asmenis⁷⁴, lapkričio 20 d. šis skaičius išaugo iki 33 660⁷⁵, gruodžio 23 d. – iki 51 700⁷⁶, o 1945 m. sausio 1 d. – net iki 58 620⁷⁷. Mobilizacijos boikotas tapo viena iš pasipriešinimo sovietinei okupacijai formų.

MOBILIZUOTŲJŲ PADĖTIS

Nuolatinėse 50-osios LŠAD 251-ojo, 252-ojo ir 253-ojo pulkų bazavimosi vietose Lietuvoje lietuviai kariai gyveno lyg NKVD lageryje. Aprūpinimas čia buvo nė kiek ne geresnis,

dvasinė karių būklė visiškai smuko, kariai masiškai dezertyravo, bėgo į miškus su ginklais ir be jų. Karių tarnyba buvo sunki: trūko maisto, buities, sanitarinės ir higienos sąlygos buvo nepakenčiamos. Partijos Ukmergės aps. komiteto pirmasis sekretorius Vladas Vildžiūnas 1944 m. lapkričio mėn. pranešime LKP(b) CK aprašė padėtį daugiausia iš lietuvių sudarytame 253-iajame pulke, kuris bazavosi Ukmergėje. Pasak sekretoriaus, kareivinės perpildytos, pulke siaučia šiltinė, iš pulko 336 vyrai dezertyravo, apie 50 – su ginklais. Karininkai girtuokliauja⁷⁸.

Kariai rašė savo artimiesiems laiškus, kuriuos tikrino karinė cenzūra. Mobilizuotieji ypač skundėsi maisto trūkumu ir blogomis gyvenimo sąlygomis. Minėto pulko kareivis Tamašauskas rašė: „Dabar grįžome į Ukmergę, gyvename barakuose, kur gyvena belaisviai. Dvi paras nedavė valgyti. Dabar mus maitina vien bulvėmis be taukų. Jei švogėris dar neišėjo į kariuomenę, tegul ir neina, kol jo nepagaus. Aš gailiuosi, kad įstojau į kariuomenę“; V. Vačys skundėsi: „Milinė atstoja visą patalynę [...], duonos gauname 500 g ir 1,5 litro sriubos per dieną, šaukštelį cukraus ir 20 g žuvies arba pusę silkės, bet žuvies būna dukart per savaitę. Kai mūsų žmonės grįš į Lietuvą, jų nepažins, visi sublogę. Vienas kito pažinti negalime. Daug iš mūsų serga ir miršta. Per dieną miršta po 2 ir 3 žmones. Kiaules geriau šeria už mus; jei mus maitintų taip, kaip Lietuvoje – kiaules, tai mes būtume patenkinti. Nelaimingas tas žmogus, kuris patenka į kariuomenę. Daug kas nusižudė“; iš J. Dilio laiško: „Gyvenu blogai, maitina nesočiai [...]. Daugelis iš mūsų pabėgo iš Raudonosios armijos, tik aš toks kvailas, pasilikau šiame prakeiktame kalėjime, alkanas kaip šuo“⁷⁹; karinė cenzūra 1944 m. gruodžio mėn. iš 50-osios LŠAD dalinio Nr. 12004P siųstame laiške užfiksavo tokius nusiskundimus: „Brangus tėve, pasigailėk savo sūnaus. Aš noriu valgyti,

o valgyt nėra ką. Mums duoda skystą sriubą ir 500 gramų duonos. Žodžiu, maitina blogai. Būnant Jarceve visi lietuviai iškeitė savo daiktus į duoną, taip pat ir aš.“⁸⁰

DEZERTYRAVIMAS

Nežmoniškos gyvenimo sąlygos ir suvokimas, kad reikės mirtinai kautis sovietinėje kariuomenėje, skatino lietuvius dezertyruoti. Nuo 1944 m. rugpjūčio iki 1945 m. lapkričio 15 d. buvo sulaikyti 4 226 RA dezertyrai, 2 522 legalizavosi⁸¹.

LSSR NKGB komisaras A. Guzevičius 1944 m. lapkričio 21 d. informavo A. Sniečką, kad iš Pabradės lietuviškojo dalinio Nr. 02003C (50-oji LŠAD) dezertyravo daug karių⁸². Greitai padėtis tapo beveik nevaldoma, nes iš karinių dalinių buvo bėgama ne tik pavieniui, bet ir grupėmis su ginklais (iki gruodžio 15 d. dezertyravo 1 001 karys, dar apie 1 500, SMERŠ'o duomenimis, rengėsi bėgti). Pabėgę vyrai neretai tapdavo partizanais. A. Guzevičius pateikė ištraukų iš karinio dalinio vadovybės ar karių draugų laiškų, adresuotų dezertyrų tėvams arba artimiesiems, kuriuose buvo pranešama apie dezertyravimą ir pabrėžiama ne tik dezertyro, bet ir jo tėvų kaltė, dėl ko jiems grėsė tremtis. Antai Jonui Valatkai iš Jiezno vls. buvo pranešta: „Jūsų sūnus Antanas-Jonas [...] jaunas, jam dar nėra 17 metų, bet jis įvykdė didelį nusikaltimą nepagalvojęs, kad dėl jo nusikaltimo jo tėvams teks palikti gimtąjį kraštą“; V. Sčesnavičius į Kauno aps. Raudondvario vls. rašė: „Jeigu Tadas namuose, tai atvežkite jį į dalinį, jis dezertyravo iš kariuomenės“; kareivis Antanas Kazei Kuliakauskienei iš Kauno aps. Babtų vls. rašė: „Aš su Klemensu buvau viename dalinyje, Visų Šventųjų dieną jis pabėgo. Jis labai blogai padarė. Kai tik atvyks į namus, nuvežkite jį atgal į dalinį.“ Panašių laiškų išlikę daug.

1944 m. gruodžio 23 d. LSSR karinis komisaras mjr. J. Soblys rašte M. Suslovui ir gen. plk. Smorodinovui apgailestavo, kad išvengti dezertyravimo iš mobilizacijos punktų beveik neįmanoma: nėra reikiamų patalpų, maitinimo ir apsaugos. Paleisti šių vyrų namo taip pat negalima, nes „atsiras didelis neatvykusiųjų procentas“. Kadangi į karinius dalinius vedamus vyrus lydėdavo mažai žmonių, susidarydavo sąlygos dezertyruoti. Pavyzdžiui, vedami iš Kauno punkto dezertyravo 1 285, iš Vilniaus – 1 049 vyrai. J. Soblys prašė prie apskričių karinių komisariatų priskirti vieną karių būrį su karininku⁸³.

1945 m. sausio 17 d. LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininkas valstybės saugumo pplk. A. Gusevas informavo LKP(b) CK apie neigiamą lietuvių karių požiūrį į RA. Antai pagautas karys Bračas parodė: „Dezertyravau ne dėl to, kad bijočiau mirties, o todėl, kad 16 lietuviškos divizijos karininkai lietuviai labai grubiai elgiasi su kareiviais, pažeidinėja tarnybos statusus. Kareiviai negauja atitinkamo maitinimo, uniforminės aprangos ir viso kitko, kas priklauso pagal įsakymą. Viskas, kas neatitiko kareiviams, patenka į karininkų rankas, kurie vėliau ištvirkaudami viską išėikvoja“; karys Tamašauskas rašė: „Mūsų dalinyje buvo 50 lietuvių, kol pasiekėme Šiaulius, 12 dezertyravo, 2 pagavo, 10 slapstosi.“ A. Gusevas pateikė pavyzdžių, kaip slapstėsi dezertyrai. Antai Stasys Gaišanas iš Joniškio vls. buvo aptiktas užmūrytas savo namuose tarp sienų, Vladas Takutas – užrakintas skrynioje ir t. t. Buvo atvejų, kai vyrai slapstėsi kamine, išvietės duobėje ir pan.⁸⁴

1945 m. sausio mėn. J. Soblys, norėdamas parodyti aktyvias karinių komisariatų pastangas, nusiuntė į LKP(b) CK LSSR karinio komisaro įsakymų išrašus, kuriuose nurodomos „kovos su dezertyravimu priemonės“. Viename iš jų karinis komisaras reikalavo visus sulaukytus dezertyrus, lydumus konvo-

jais, siųsti į drausmės dalinius (rus. *štrafbat*) arba į karo tribunolą⁸⁵.

SSRS NKVD komisaro pavaduotojas S. Kruglovas ir SSRS NKVD-NKGB įgaliotinis Lietuvai I. Tkačenka 1944 m. gruodžio 15 d. raštu informavo L. Beriją apie 50-ojoje LŠAD susiklosčiusią grėsmingą padėtį⁸⁶. L. Berija dokumentą peradresavo J. Stalinui, Viačeslavui Molotovui, Georgijui Malenkovui ir kitiems vyriausybės nariams. Aukščiausioji politinė ir karinė SSRS vadovybė priėmė sprendimą apsisaugoti nuo galimų netikėtumų. 1945 m. sausio mėn. divizijos pulkai buvo perkelti į atsargos divizijas, daugiausia dislokuotas Maskvos karinėje apygardoje⁸⁷.

BESISLAPSTANČIŲJŲ NUO MOBILIZACIJOS ŽUDYNĖS. TERORAS

Kova su ginkluotais partizanais susipynė su besislapstančių nuo mobilizacijos asmenų žudynėmis, todėl sunku nustatyti, kiek tiksliai pastarųjų buvo nužudyta. LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus ataskaitoje VKP(b) CK nurodyta, kad buvo nušautas 61 tarnybos vengiantis asmuo ir 28 dezertyrai⁸⁸. Tai akivaizdus melas. Remiantis 1953 m. čekistų statistika, įnirtingiausių kovų laikotarpiu – 1944–1945 m. – buvo nukauta 12 213 partizanų. Manoma, kad ne mažiau kaip trečdalis jų iš tikrųjų buvo ne partizanai, o nuo ėmimo į RA besislapstantys neginkluoti vyrai. Šitai manyti verčia ne tik žmonių atsiminimai, pasakojantys apie neretai virsdavusias žudynėmis NKVD rengtas neginkluotų vyrų gaudynes, bet ir pačių saugumiečių ataskaitos, iš kurių matyti, kiek žmonių nušauta ir kiek kartu su jais paimta ginklų⁸⁹.

1944 m. gruodžio mėn. Lietuvoje lankėsi SSRS NKVD komisaro pavaduotojas gen. plk. S. Kruglovas. Jis pareikalavo greitai nuslopinti pasipriešinimą sovietiniam okupaciniam

režimui ir įsakė NKVD kariuomenei ieškant partizanų ir kitų nelegalių asmenų eiti per miškus ir kaimus, deginti ūkius, tremti šeimas ir t. t. Atsižvelgdama į šiuos nurodymus, gen. P. Vetrovo vadovaujama NKVD kariuomenės 4-oji divizija kiekvieną karinę operaciją paprastai baigdavo vengiančių mobilizacijos vyrų sulaikymu arba nužudymu. Tai patvirtina gausybė pavyzdžių. Antai 1944 m. lapkričio mėn. NKVD kariuomenė nužudė 265 žmones, nors 90 proc. jų neturėjo ginklo. Gruodžio 13–31 d. NKVD 4-oji šaulių divizija šiaurės rytų apskrityse nužudė 421, o 1945 m. sausio–kovo mėn. – 1 396 žmones⁹⁰. Dauguma jų buvo besislapstantys nuo šaukimo į RA beginkliai vyrai. Kai kurie „koviniai“ to meto pranešimai širpina savo ciniškumu. Antai 1944 m. gruodžio 17 d. divizijos vykdytose gaudynėse 30 „banditų“ buvo nužudyta, o 16 paimta į nelaisvę, taip pat sugauti 4 dezertyrai, 11 šauktinių ir kitų „kontrrevoliucinių asmenų“ (iš viso 81 žmogus). Visi jie turėjo 2 automatų ir 1 šautuvą. Atsakingi karininkai J. Bartašiūnui pranešė, kad divizija tąkart nuostolių neturėjo⁹¹.

Panašiai veikė ir NKVD pasienio kariuomenės daliniai. Pavyzdžiui, 1945 m. sausio mėn. per dešimt dienų Šiaulių, Panevėžio, Rokiškio, Trakų ir Raseinių aps. jie susidūrė su 393 „banditais“ (taip buvo vadinami partizanai), iš kurių 253 nužudė, atėmė 139 šaunamuosius ginklus ir 37 granatas. Taip pat nurodyta, kad buvo sulaikyti 49 dezertyrai ir 436 vengiantys mobilizacijos asmenys; Šiaulių aps. buvo nužudyti 3 dezertyrai ir 3 nuo mobilizacijos besislapstantys vyrai⁹². Gausūs archyviniai dokumentai liudija, kad beginkliai vyrai buvo ne partizanai. Pavyzdžiui, 1945 m. sausio 7 d. NKVD pasienio karinės dalys susidūrė su 130 vyrų, ginkluotų 32 šaunamaisiais ginklais. Iš jų 96 buvo nužudyti ir 1 paimtas į nelaisvę. Sausio 9 d., apsupus apie 70 vyrų būrį, 54 iš jų nužudyti, o 4 suimti. Jie turėjo 26 ginklus ir 12 granatų⁹³.

Tokių faktų yra labai daug, jie atsispindi šimtuose, gal net tūkstančiuose „kovinių“ pranešimų⁹⁴. Antai 1944 m. gruodžio 22 d. valstybės saugumo lt. Myšelovas pranešė A. Guzevičiui, kad gruodžio 17 d. Giedraičių vls. prie Mežonių k. rasti lavonai 16 nužudytų šaukiamųjų, kurie iš Molėtų vls. „savo noru kartu su tėvais keliavo į Vilnių stoti į Raudonąją armiją [sprendžiant iš tėvų ar artimųjų pavardžių – Simanovič, E. Tomaševska, N. Zimanovič, – tai buvo lenkų tautybės jaunuoliai, vykę į Lenkijos kariuomenės junginius. – V. T.]“. „Manau, kad tai padarė Ukmergės apskrities Giedraičių valsčiaus įgula“, – rašė Myšelovas. LSSR NKGB komisaro pavaduotojas P. Kapralovas nurodė, kad šių žudynių nėra reikalo tirti⁹⁵.

Sužinoję, kad atvyksta NKVD baudėjai, vyrai bėgdavo slėptis į miškus. Pavyzdžiui, 261-ojo šaulių pulko batalionas, 1944 m. gruodžio 13 d. atvykęs į Gaigalų apylinkes (25 km į pietus nuo Biržų), sodybose nerado nė vieno vyro⁹⁶. Tačiau, siekdami apsaugoti savo šeimas ir artimuosius nuo represijų, vyrai dažnai pasiduodavo okupantams.

Istoriko A. Anušausko nuomone, prisidengiant besislapstančių nuo mobilizacijos vyrų gaudymu, 1944 m. gruodžio mėn. pradėtą ir 1945 m. vykdytą masinį lietuvių naikinimą pagal teroro planavimą ir mastą galima suskirstyti į tris laikotarpius: 1) sausio–gegužės mėn. (karui dar nepasibaigus ir vykstant prievaratinei mobilizacijai į RA, teroras vykdytas pagal S. Kruglovo gruodžio mėn. patvirtintą planą); 2) birželio–rugpjūčio mėn. (nutraukus mobilizaciją, buvo masiškai legalizuojami besislapstantys asmenys; teroras pagal B. Kobulovo ir A. Apolonovo planus buvo vykdomas pasitelkus didžiausią NKVD dalinių skaičių); 3) rugsėjo–gruodžio mėn. (dalis NKVD kariuomenės perkelta į Rytprūsius; sumažėjo suimtų ir nužudytų žmonių, masinis legalizavimas baigėsi)⁹⁷.

Šiuo metu sunku nustatyti, kiek buvo nužudyta besislapstančių nuo RA asmenų. NKVD karių aptikti ginkluotame partizanų būryje, nors ir beginkliai, tokie asmenys būdavo prilyginami partizanams ir be gailėsčio žudomi. A. Anušausko duomenimis, 1944–1945 m. civilių gyventojų buvo nužudyta apie 5 tūkst., dauguma jų galėjo būti nuo RA besislapstantys vyrai⁹⁸. Baudėjams ar sribams įkliuvę savo sodyboje, šauktiniai tarsi įgydavo tarnybos RA vengiančių asmenų statusą; tokių dažniausiai nežudydavo, kartais sumušdavo ir išsivedavo į mobilizacijos punktą. Tokia tvarka išsilaikė iki karo pabaigos ir vėliau paskelbtų amnestijų.

REPRESIJŲ STIPRINIMAS

Lietuvos okupacinė valdžia, matydama, kad mobilizuojamųjų slaptystasis darosi masinis, ėmėsi griežtesnės represijų politikos. 1944 m. gruodžio 12 d. LKP(b) CK biuras priėmė nutarimą „Dėl kovos priemonių su dezertyrais ir vengiančiais mobilizacijos į Raudonąją armiją“⁹⁹. Vienas iš jo punktų nurodo NKVD organams, miestų ir apskričių kariniams komisariatams miesto ir kaimo vietovėse nuolat tikrinti vyrų dokumentus, ypač naktį. Įstaigų vadovams uždrausta įdarbinti šauktinius ir asmenis, neturinčius karinės įskaitos dokumentų, sugriežtinta medicinos įstaigų, teismų ir prokuratūros kontrolė. J. Bartašiūnui, J. Sobliui ir LSSR prokurorui M. Bališnikovui buvo nurodyta parengti priemonių planą ir imtis efektyvių veiksmų prieš dezertyrus ir vengiančius tarnybos RA asmenis, ypač Rokiškio aps. (į surinkimo punktus neatvyko 56 proc. šauktinių), Alytaus aps. (53 proc.) ir Utenos aps. (47 proc.), nedelsiant teisti šiuos žmones teismuose ir karo tribunoluose. Baltarusijos karinės apygardos, III Baltarusijos ir I Pabaltijo frontų vadovybė

įpareigota duoti nurodymus karinių dalinių viršininkams ir įgulų komendantams teikti visokeriopą pagalbą vietos valdžiai ir kariniams komisariatams tikrinant karinius dokumentus, sustiprinti Vilniaus ir Kauno komendantūras (prašymas III Baltarusijos fronto Karo tarybai), patikrinti visus rezervuotus vyrus. J. Sobliui pavesta visus šauktinius, ypač tuos, kurie ilgai slapstėsi, be asmens charakteristikos iš surinkimo punktų siųsti į persiunčiamuosius, o iš ten – tiesiai į karinius dalinius. Sveikatos apsaugos komisariui V. Girdzijauskui nurodyta sustiprinti karinių komisariatų medikų komisijų kontrolę.

Atsižvelgdamas į LKP(b) CK biuro nutarimą, Lietuvos karinis komisaras J. Soblys paragino prieš šiuos žmones imtis dar didesnės prievartos. 1944 m. gruodžio 23 d. jis prašė VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko M. Suslovo pritarti SSRS gynybos komisaro įsakymui Nr. 064, numatančiam apieškant sodybas sulaukyti visus mobilizacijos vengiančius vyrus ir, neduodant jiems laiko sutvarkyti šeimos ar kitų namų reikalų, nedelsiant gabenti į šaukimo punktus. „Lydint tokį kontingentą būtina parinkti itin patikrintus žmones.“ Suprantama, kad fizinė prievarta čia buvo pagrindinė priemonė. Kadangi 1944 m. gruodį į RA buvo paimti 10 264, o 1945 m. sausį – 17 496 vyrai, galima spręsti, kad ši ir kitos prievartos priemonės buvo aktyviai taikomos. 1944 m. gruodžio viduryje RA atsidūrė 63 061 žmogus, iš jų 42 558 lietuviai, 11 259 lenkai ir 9 244 kitų tautybių asmenys¹⁰⁰.

Pabūgę represijų, iki 1945 m. sausio 1 d. į karinius komisariatus užsiregistruoti atvyko 128 tūkst. vyrų. 1944 m. gruodžio 19–25 d. Panevėžio aps. iš miškų išėjo iki 600 žmonių, Molėtų ir Alantos vls. (Utenos aps.) į karinius komisariatus atvyko 1 200, o Švenčionių aps. 1945 m. sausio pirmojoje pusėje – 1 321 vyras¹⁰¹.

1945 m. kovo 21 d. respublikinio karinio komisariato I dalies viršininkas Goskovas LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui rašė, kad per minėtą laikotarpį mobilizuotųjų skaičius labai padidėjo dėl atliktos karo prievolinkų registracijos ir, svarbiausia, dėl NKVD organų ir karinių dalinių surengtų plataus masto kovos su banditizmu (t. y. partizanais) operacijų. Goskovas pripažino, kad mobilizacija daugiausia vykdoma NKVD organams ir kariniams daliniams vengiančius mobilizacijos asmenis sugaudant ir pristatant į karinius komisariatus. Jis patvirtino, kad nemažai šauktinių per karines operacijas yra suimta, laukia teismų sprendimo; yra ir nužudytų žmonių, nors apie tokius kariniai komisariatai duomenų neturi¹⁰².

1945 m. balandžio 12 d. saugumo kapitonas M. Smirnovas ir J. Smolkinas informavo P. Jakovlevą, jog, siekiant sustiprinti kovą su dezertyrais ir kitais besislapstančiais asmenimis, nuo 1945 m. kovo 21 d. visiems NKVD apskričių skyriams nurodyta imtis ryžtingų priemonių, kad tokie asmenys būtų surasti ir sulaukyti¹⁰³.

TEISMAI

1945 m. sausio mėn. LSSR karinis komisaras mjr. J. Soblys, remdamasis 1944 m. lapkričio 20 d. SSRS gynybos komisaro įsakymu Nr. 064, visiems komisariatams įsakė pagautus dezertyrus siųsti ne kartu su šauktiniais į persiunčiamuosius punktus, o per respublikinį komisariatą į drausmės dalinius. Ypač piktybiškus dezertyrus nurodyta siųsti į karinę prokuratūrą, kur spręsti klausimą dėl jų perdavimo karo tribunolo teismui. Lygiai taip įsakyta elgtis ir su piktybiškai vengiančiais tarnybos asmenimis, kuriuos per NKVD organus taip pat būtina perduoti karo tribunolui¹⁰⁴.

1945 m. birželio mėn. LSSR NKVD Tardymo skyriaus viršininkas justicijos plk. Aba Ostrovskis parengė pažymą apie bylas, 1945 m. sausio–gegužės mėn. iškeltas pagrindžio dalyviams ir kitiems nelegaliems asmenims. Už dezertyravimą ir vengimą tarnauti RA teismams buvo perduotos 1 762 asmenų bylos, taip pat 2 246 šios kategorijos žmonių bylos buvo atnaujintos¹⁰⁵.

1944 m. liepos 15–1945 m. gruodžio 1 d. iš „sulaikytų ir atvykusių išpažinti kaltės“ asmenų buvo suimti 1 289 dezertyrai ir 5 144 šauktiniai¹⁰⁶. Iš visų teisminėn atsakomybėn patrauktų 5 248 asmenų teisme atsidūrė 1 774 vengiantieji karo tarnybos, 196 dezertyrai ir 3 278 „kontrrevoliuciniai elementai“. 2 916 asmenų nuteista, iš jų 152 – mirties bausme, 167 – katorgos darbais, 2 597 – įvairų laiką kalėti. Į lagerius išsiųsti 4 096 žmonės, iš jų 43 dezertyrai, 538 vengiantieji tarnybos RA ir 3 515 „kontrrevoliucinių elementų“¹⁰⁷.

Buvo imtasi ir pačių griežčiausių veiksmų. Istoriko R. Zizo žiniomis, 1944 m. rugsėjo–spalio mėn. 16-osios LŠD karo tribunolas atviruose (parodomuosiuose) posėdžiuose 4 dezertyrus nuteisė mirties bausme – sušaudyti. Egzekucija buvo vieša – dezertyrai sušaudyti prieš divizijos rikiuotę¹⁰⁸.

AMNESTIJOS IR LEGALIZACIJA

1945 m. vasario 9 d. sovietų valdžios paskelbta amnestija patyrė nesėkmę – iki birželio mėn. NKVD skyriuose legalizavosi tik 8 896 žmonės. 2 915 asmenų buvo paleisti į laisvę, visi kiti – arba suimti, arba išsiųsti į karinius komisariatus, o vėliau – į frontą (1945 m. sausio 1–birželio 1 d. 20 462 asmenys prievarta išsiųsti į RA). Ten jie pakeitė žuvusius per 1945 m. sausio mėn. pradėtą puolimą lietuvius¹⁰⁹. Pasibaigus SSRS karui su Vokietija, 1945 m. gegužės 25 d. J. Bartašiūnas respublikiniuose laikraščiuose vėl

kreipėsi ragindamas legalizuotis. Jis įspėjo, kad bus baudžiami ne tik „nusikaltusieji“, bet ir niekuo dėtos jų šeimos. Oficialiais 1945 m. birželio 1 d. duomenimis, vengiančiųjų tarnybos buvo 6 807 asmenys¹¹⁰, tačiau iš tikrųjų jų skaičius buvo daug didesnis.

1945 m. birželio 3 d. sovietų valdžiai paskelbus antrąją amnestiją, legalizavosi dešimtys tūkstančių vyrų, tačiau dar nemažai liko nelegalių. 1945 m. birželio 16 d. SSRS NKVD išleido įsaką dėl 1 000 „gaujų vadeivų ir aktyvių dalyvių šeimų“ ištrėmimo (liepą–rugpjūtį buvo ištrėmta 1,2 tūkst. šeimų). 1945 m. liepos 7 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas paskelbė įsaką, numatantį amnestuoti dezertyrus ir asmenis, vengiančius tarnybos RA. Remdamasis šiuo įsaku, LSSR NKVD komisaras J. Bartašiūnas 1946 m. vasario 15 d. paskelbė eilinę amnestiją ir įsaką. Jame skelbiama, kad asmenims, kurie legalizuosis, nebus taikomos represijos, bus išduoti pasai ir jie bus paleisti namo, kartu atvirai pagrasinta vietoj besislapstančiųjų imti įkaitais jų šeimos narius, o partizanų vadus, nepritariančius legalizacijai, jis paragino slapta nužudyti. Po trijų dienų amnestijos buvo ištrėmtos 424 partizanų šeimos. Kovo 5 d. LSSR AT Prezidiumas, LSSR Ministrų Taryba ir LKP(b) CK vėl kreipėsi į nelegalius asmenis, ragindami legalizuotis LSSR vidaus reikalų ministerijos organuose. 1957 m. buvo konstatuota, kad po šių įsakų ir kreipimųsi 1945–1946 m. legalizavosi 37 327 asmenys.

Įvairiuose dokumentuose pateikiami skirtingi, tačiau panašūs legalizacijos skaičiai. LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno 1946 m. rugpjūčio 14 d. pažymoje nurodoma, kad legalizavosi 31 674 vyrai¹¹¹. LSSR NKGB komisaro D. Jefimovo ir LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitoje pažymima, kad 1944 m. liepos mėn.–1945 m. gruodžio 1 d. legalizavosi (užsiregistravo sovietinėse represinėse

įstaigose ir gavo laikinuosius dokumentus) 36 144 vyrai, iš kurių 27 361 buvo asmenys, vengiantys tarnybos RA, 2 423 – dezertyrai, 6 259 – partizanai¹¹². A. Sniečkaus 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitoje nurodoma, kad vien tik vengiančiųjų tarnybos legalizavosi 34 589, dezertyrų – 2 522¹¹³. Iki 1957 m. legalizavosi 38 838 vyrai, iš jų 8 350 partizanų, 30 488 vengiantys tarnybos asmenys, dezertyrai ir kt.¹¹⁴ Žinoma, prisidėdami vengimu tarnauti RA, legalizavosi ir nemažai partizanų, palikdami ginklą kovos draugams. Prie legalizacijos prisidėjo ir kai kurių Lietuvos katalikų bažnyčios hierarchų veiksmi (prelato Stanislovo Jokūbauskio 1945 m. liepos 7 d. kreipimasis į partizanus ir besislapstančiuosius, raginantis legalizuotis).

Nors valdžia žadėjo, kad tų, kurie legalizuosis, nelies, tačiau iš tikrųjų šie asmenys pateko į NKVD-NKGB stebėjimo akiratį, buvo persekiojami. SSRS NKGB komisaro pavaduotojo B. Kobulovo ir SSRS NKVD komisaro pavaduotojo A. Apolonovo 1945 m. liepos mėn. direktyvoje LSSR NKVD-NKGB operatyvinių sektorių ir apskričių skyrių viršininkams buvo nurodyta organizuoti visų legalizavusiųsi asmenų „agentūrinę-operatyvinę priežiūrą“, juos verbuoti agentūriniam darbui, kad būtų užkirstas kelias grįžti į partizaninę veiklą ar tęsti kovą su sovietų valdžia kitais metodais. Iš šių žmonių buvo raginama atrinkti pačius „sąžiningiausius“ ir iš jų sudaryti grupes, kurias, asmenis gerai patikrinus, panaudoti kovai su „banditizmu“. Šiuo atveju labiausiai buvo vertinami partizanai ir dezertyrai. Apie parengtą tokią grupę reikėjo pranešti į Maskvą. Kadangi dauguma legalizavusiųsi buvo be ginklų, šioms grupėms labai svarbu išsiaiškinti, kur jie yra. Direktyvoje rašoma: „Kartojame, kad šį darbą reikia atlikti ypač atsargiai, pavesti jį patyrusiems operatyvininkams panaudojant pačius autoritetingiausius legalizavusiųsi asmenis. Apie direktyvos

vykdymo rezultatus pranešti kasdieninėse suvestinėse.“¹¹⁵

1945 m. spalio 4 d. SSRS NKVD nusprendė įvykdyti Lietuvoje laikinąją pasportizaciją. 1945 m. lapkričio 23 d. SSRS NKVD-NKGB įgaliotinis Lietuvai gen. ltn. I. Tkačenka, generolai J. Bartašiūnas ir D. Jefimovas visiems LSSR NKVD-NKGB operatyvinių sektorių, operatyvinių skyrių ir apskričių skyrių viršininkams nurodė, kad pasportizacija būtina siekiant sutvarkyti „banditų“, dezertyrų ir kitų nelegalių asmenų apskaitą. Būtina užvesti kiekvieno legalizavusios asmens įskaitos bylą, tai atliekant ypač konspiratyviai, nes šių reikalų paviešinimas gali juos pastūmėti vėl grįžti į pagrindį; pasinaudojant pasportizacija įgyti vertingų agentų, kuriuos tiesiogiai nukreipti į partizanų dalinius ir pagrindžio organizacijas. Vykstant pasportizacijai legalizavusiųjų nesusiminėti¹¹⁶. Taigi enkavėdistams šie asmenys ir toliau buvo „antisovietiniai elementai“, „banditai“ ir pan.

1946 m. birželio 10 d. LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno pažymoje A. Sniečkui nurodoma, kad Lietuvos kaime liko gyventi tik 18 933 legalizavęsi asmenys¹¹⁷. Kiti buvo priversti slapstytis, keltis į miestus, išvykti iš Lietuvos (į Latviją, Karaliaučiaus sritį) arba stoti į partizanų gretas. Apie 10 proc. legalizavusiųsi dezertyrų ir 8 proc. legalizavusiųsi mobilizacijos vengusių asmenų atsidūrė kalėjimuose¹¹⁸.

PRIEVRTINĖS MOBILIZACIJOS PADARINIAI

Iš pradžių į mobilizacinius šaukimus atsiliepė labai mažai vyrų. Bet prasidėjus terorui dešimtys tūkstančių jų buvo priversti paklusti prievarčiai. 1944 m. mobilizuota 63 tūkst. vyrų (42 558 lietuviai)¹¹⁹, iš jų 24 100 į karinius komisariatų buvo atvaryti prievarčiai. Iki 1945 m.

birželio 1 d. mobilizuoti dar 45 tūkst. vyrų, iš jų 20 462 – prievarčiai. Iš viso į karinius komisariatų iki 1945 m. gruodžio 1 d. jėga atvesdinti 46 674 vyrai¹²⁰. Minėtoje A. Sniečkiaus 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitoje VKP(b) CK nurodoma, kad iki 1945 m. lapkričio 15 d. sulaukyta 41 010 vengusiųjų tarnybos RA, 34 589 asmenys legalizavosi¹²¹.

Artėjant SSRS ir Vokietijos karo pabaigai, prievartinė masinė mobilizacija buvo nutraukta. Iki 1945 m. kovo 21 d. buvo mobilizuoti 104 986 žmonės. Nustojus siųsti į Lietuvą karinius ešelonus, kariniai komisariatų buvo priversti 5 012 papildomai mobilizuotų vyrų paleisti namo. Faktiškai 1945 m. kovo 21 d. buvo mobilizuoti ir išsiųsti į karinius dalinius 99 974 vyrai (šio skaičiaus nereikia painioti su 1945 m. birželio 1 d. duomenimis)¹²².

Galutiniai mobilizacijos rezultatai VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui buvo pateikti 1945 m. birželio 1 d. Taigi oficialiais duomenimis, per visą mobilizacijos laikotarpį (1944 m. liepos mėn.–1945 m. birželio 1 d.) iš planuotų 168 737 vyrų į RA buvo mobilizuoti 108 378 (iš jų 82 tūkst. lietuvių), 10 672 šaukstiniai į frontą nepakliuvo, nes mobilizacija baigėsi, 42 880 gavo laikinąjį rezervinį statusą, 6 807 slapstėsi¹²³. Iš 108 378 mobilizuotųjų 4 248 asmenys buvo išsiųsti tiesiai į frontą, 72 947 – į atsargos dalinius (50-ąją LŠAD), kur jų laukė kariniai mokymai, o vėliau – į frontą, 20 230 – į lenkų dalinius, 5 171 – į mobilizacinius persiunčiamuosius punktus, 5 782 – į pramonės objektus (į statybos batalionus)¹²⁴.

Po karinių mokymų apie 70 tūkst. lietuvių karių (1944 m. – 40 tūkst., 1945 m. – 30 tūkst.) pateko į frontą, kiti – į užnugario karinius dalinius. 1944 m. rugpjūčio mėn. 16-oji LŠD gavo pirmąjį 3 tūkst. žmonių papildymą. Per penkis 1944 m. mėnesius (rugpjūčio–gruodžio mėn.) į diviziją įstojo dar 6 tūkst., o iš viso iki karo pabaigos –

13 tūkst. naujų karių¹²⁵. Tiksliai nežinoma, kiek karo veiksmuose žuvo ar buvo sužeista į sovietinę kariuomenę pakliuvusių Lietuvos gyventojų (manoma, kad apie 20 tūkst.). Jie dalyvavo puolant Kionigsbergą (Karaliaučių), Dancigo (Gdansko), Pomeranijos, Berlyno ir Kuršo operacijose. SSRS–Vokietijos karo pabaigoje Lietuvoje buvo apie 5 tūkst. vadinamųjų Didžiojo tėvynės karo invalidų (neįgaliųjų). LSSR socialinio aprūpinimo ministerijos duomenimis, 1949 m. gruodžio 1 d. Lietuvoje buvo 9 325 žuvusių, mirusių, dingusių be žinios karių, taip pat mirusių karo invalidų šeimos¹²⁶. Šios kategorijos žmonės gavo pašalpas ir pensijas už savo žuvusius ir mirusius vyrus – tėvus, sūnus, maitintojus. Jeigu manysime, kad vienoje iš šių šeimų žuvo vienas vyras, tai, atsižvelgiant į šeimų skaičių, galima sakyti, kad tokių karių buvo apie 10 tūkst. Tačiau Lietuvoje būta daug šeimų, iš kurių į RA buvo paimti du ir daugiau vyrų.

Po demobilizacijos į Lietuvą iki 1946 m. lapkričio 25 d. grįžo 42 898 kariai (iš jų 30 tūkst. lietuvių). Dalis lietuvių karių (apie 15 tūkst. lietuvių) pasiliko arba buvo palikti tęsti tarnybos sovietinėje kariuomenėje, gydėsi ligoninėse sužeidimus ir pan. Iš viso nuo 1945 m. birželio 23 d. (paskelbus demobilizaciją) iki 1947 m. sausio 25 d. į Lietuvą grįžo 50 018 žmonių (iš jų – 1 332 moterys), o iki 1947 m. rugpjūčio mėn. – dar apie 9 tūkst. karių¹²⁷. Taigi 1947 m. pabaigoje Lietuvoje buvo apie 60 tūkst. demobilizuotų karių, grįžusių iš fronto arba iš atsargos karinio mokymo dalinių ir užsiregistravusių miestų ir apskričių komisariatuose (iš jų apie 43 tūkst. buvo lietuviai). Nesant tikslios statistikos (1990–1993 m. išvežus į Rusiją LSSR respublikinio karinio komisariato archyvinis dokumentas), dabar sunku nustatyti tikslų grįžusiųjų į Lietuvą ir žuvusiųjų skaičių.

IŠVADOS

Prievartinė mobilizacija į sovietinę okupacinę kariuomenę 1944 m. rugpjūčio–1945 m. gegužės mėn. tapo sudedamąja Lietuvos gyventojų teroro dalimi. Sovietų Sąjunga, 1944 m. antrojoje pusėje pradėjusi Lietuvos vyrų šaukimą į RA, pažeidė tarptautinės teisės nuostatas, surašytas 1907 m. IV Hagos konvencijoje dėl karo įstatymų ir papročių, draudžiančioje užkariauto krašto žmones telkti į okupacinę kariuomenę ar kitaip panaudoti karo reikmėms. Šio dokumento III priedo 4-ajame straipsnyje sakoma, kad konvencija privaloma tiek ją ratifikavusioms, tiek jos neratifikavusioms šalims. 45-asis konvencijos straipsnis skelbia, kad „okupantui draudžiama versti užgrobto teritorijos gyventojus prisiekti ištikimybę prieš valdžiai“.

Prievartinę mobilizaciją į SSRS kariuomenę Lietuvoje vykdė miestų ir apskričių kariniai komisariatai, SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-oji šaulių divizija, pasienio kariuomenės ir Lietuvoje veikiančios RA NKVD užnugario daliniai. Pagrindiniai šios karinės akcijos organizatoriai Lietuvoje ir Maskvoje buvo partinių ir represinių struktūrų vadovai. Iki 1944 m. gruodžio mėn. lietuviai buvo siunčiami į vadinamąsias lietuviškąsias 16-ąją ir 50-ąją šaulių divizijas.

Lietuvos visuomenė Sovietų Sąjungą vertino kaip okupacinę valstybę, todėl dauguma mobilizuojamųjų vengė tarnybos RA. Daugelis Lietuvos gyventojų tikėjosi, kad mobilizacijos, kaip ir nacių okupacijos metais, pavyks išvengti. 1945 m. sausio 1 d. nuo mobilizacijos slapstėsi 58 620 žmonių. Mobilizacijos boikotas tapo viena iš pasipriešinimo sovietinei okupacijai formų. Vyrų, neužsiregistravę mobilizacijos punktuose ir surasti besislapstantys, dažnai buvo prilyginami partizanams ar kitiems pogrindžio

dalyviams. Todėl su jais neretai buvo elgiamasi kaip su ginkluotojo pasipriešinimo kovotojais: grasinama kalėjimu ir mirtimi, jie suimami, kankinami ir net sušaudomi. Remiantis archyviniais dokumentais nustatyta, kad per karines baudžiamąsias operacijas 1944–1945 m. nužudyta apie 5 tūkst. beginklių žmonių.

Lietuvos okupacinė valdžia, matydamą, kad mobilizuojamųjų slapstymasis darosi masinis, ėmėsi griežtesnės represijų politikos. 1944 m. gruodžio 12 d. LKP(b) CK biuras priėmė nutarimą „Dėl kovos priemonių su dezertyrais ir vengiančiais mobilizacijos į Raudonąją armiją“. Galiojo SSRS gynybos komisaro įsakymas Nr. 064, numatantis apieškant kiekvieną sodybą visus vengiančius mobilizacijos vyrus sulaikyti ir nedelsiant išgabenti į šaukimo punktus. Ši ir kitos prievaratos priemonės buvo aktyviai vykdomos.

Siekdama sužlugdyti mobilizacijos boikotą, sovietų valdžia 1945 m. paskelbė keletą amnestijų. Pirmoji 1945 m. vasario 9 d. amnestija buvo nesėkminga – iki birželio mėn. legalizavosi vos 8 896 vyrai. Pasibaigus SSRS karui su Vokietija, 1945 m. birželio 3 d. buvo paskelbta antroji amnestija. 1944 m. liepos mėn.–1945 m. gruodžio 1 d. legalizavosi (užsiregistravo sovietinėse represinėse įstaigose ir gavo laikinuosius dokumentus) 36 144 asmenys, iš jų vengiančiųjų tarnybos RA buvo 27 361 (kitais duomenimis – 34 589), dezertyrų – 2 423 (kitais duomenimis – 2 522). Visi legalizavęsiejį patyrė įvairias represijas arba moralinę prievaratą. Daugiau kaip pusė jų buvo priversti slapstytis arba išvykti iš Lietuvos. Apie 10 proc. legalizuotų dezertyrų ir 8 proc. legalizuotų vengusiųjų mobilizacijos buvo įkalinta.

1944 m. buvo mobilizuota 63 tūkst. vyrų, iš kurių 24 100 į karinius komisariatus buvo atvaryti prievarata. Iki 1945 m. birželio 1 d.

mobilizuota dar 45 tūkst., iš jų prievarata – 20 462 vyrai. Iš viso iki 1945 m. gruodžio 1 d. į karinius komisariatus jėga atvedinti 46 674 vyrai. Į frontą pateko apie 70 tūkst. lietuvių (1944 m. – 40 tūkst., 1945 m. – 30 tūkst.).

Pasibaigus SSRS ir Vokietijos karui, prievartinė masinė mobilizacija buvo nutraukta. Oficialiais duomenimis, per visą mobilizacijos laikotarpį į RA buvo paimti 108 378 žmonės, iš jų 82 tūkst. lietuvių. 1944 m. liepos 15–1945 m. gruodžio 1 d. buvo nuteisti 1 774 vengiantys karo tarnybos asmenys ir 196 dezertyrai.

Tiksliai nežinoma, kiek karo veiksmuose žuvo ar buvo sužeista į sovietinę kariuomenę pakliuvusių lietuvių (manoma, kad apie 20 tūkst.). SSRS–Vokietijos karo pabaigoje Lietuvoje buvo apie 5 tūkst. vadinamųjų Didžiojo tėvynės karo invalidų (neįgaliųjų). 1949 m. gruodžio 1 d. Lietuvoje buvo 9 325 žuvusių, mirusių, dingusių be žinios karių, taip pat mirusių karo invalidų šeimos¹²⁸. Šios kategorijos žmonės gavo pašalpas ir pensijas už savo žuvusius ir mirusius vyrus – tėvus, sūnus, maitintojus. Jeigu manysime, kad vienoje šeimoje žuvo vienas vyras, tai, atsižvelgiant į šeimų skaičių, galima sakyti, kad tokių karių buvo apie 10 tūkst.

Paskelbus demobilizaciją, į Lietuvą iki 1946 m. lapkričio 25 d. grįžo 42 898 kariai (iš jų 30 tūkst. lietuvių). Dalis lietuvių karių (apie 15 tūkst. lietuvių) pasiliko arba buvo palikti tęsti tarnybos sovietinėje kariuomenėje, gydėsi ligoninėse sužeidimus ir pan. Iš viso nuo 1945 m. birželio 23 d. (paskelbus demobilizaciją) iki 1947 m. pabaigos Lietuvoje buvo apie 60 tūkst. (iš jų apie 43 tūkst. lietuvių) demobilizuotų karių, grįžusių iš fronto arba iš atsargos karinio mokymo dalinių ir užsiregistravusių miestų ir apskričių komisariatuose. Nesant tikslios statistikos, dabar sunku nustatyti grįžusių namo ir žuvusių arba dingusių be žinios žmonių skaičių.

Nuorodos

¹ „Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land and its Annex: Regulations Concerning the Laws and Customs of War on Land“, The Hague, 18 October 1907, www.icrc.org/ihl.nsf/385ec.

² Plačiau žr. J. Hidden, „Britanijos politika Baltijos šalių atžvilgiu 1939–1945 m.“, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2007, p. 135–146; A. Čubarian, „Sovietų Sąjunga ir Baltijos šalių klausimas“, *ibid.*, p. 147–152; M. Miagkov, „SSSR ir JAV diskusija Baltijos šalių klausimu“, *ibid.*, p. 153–164; K. Kasparas, *Lietuvos karas*, Kaunas, 1999, p. 78–81, 93–94; G. N. Crocer, „Roosevelt’s Road to Russia“, *Karys*, 1961, Nr. 4.

³ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ir LSSR LKT pirmininko M. Gedvilo 1944 m. liepos 25 d. laiškas J. Stalinui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 7, b. 85, l. 22–24.

⁴ *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.*, том 2 *Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября–1 декабря 1943 г.)*, Москва, 1984, с. 151.

⁵ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius, 1990, p. 127–132; R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992, p. 77.

⁶ P. Štaras, *Lietuvių tautos kova už Tėvynės laisvę Didžiajame Tėvynės kare*, Vilnius, 1956; *Tarybų Lietuva Didžiajame Tėvynės kare*, Vilnius, 1975; J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, Vilnius, 1967; *To paties, Pergalės karių gretose*, Vilnius, 1985; *Lietuvos TSR istorija*, Vilnius, 1958; *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945). Dokumentų ir medžiagos rinkinys*, Vilnius, 1982; *История Литовской ССР*, Вильнюс, 1978.

⁷ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, p. 152.

⁸ „LKP(b) Kauno miesto komiteto pirmojo sekretoriaus J. Grigalavičiaus 1944 m. rugsėjo 12 d. informacija LKP(b) CK apie karo prievolinkų mobilizaciją Kaune 1944 m. rugpjūčio 25–rugsėjo 2 d.“, *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare (1941–1945)*, p. 331.

⁹ LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno mobilizacijos į Raudonąją armiją eigos 1944 m. liepos 26–rugspjūčio 15 d. operatyvinė suvestinė, LYA, f. K-1,

ap. 3, b. 154, l. 52; *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais. Dokumentų rinkinys*, sud. N. Gaškaitė, A. Kašėta, J. Starkauskas, Kaunas, 1996, p. 128–132.

¹⁰ *Atsiminimai apie Antaną Sniečkę*, Vilnius, 1982, p. 122–123.

¹¹ J. Paleckis, *Pergalės saliuotas. Karo meto užrašai*, Vilnius, 1985.

¹² *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais; Laisvės kovos 1944–1953 metais. Dokumentų rinkinys*, sud. D. Kuodytė, A. Kašėta, Kaunas, 1996.

¹³ J. Daumantas, *Partizanai*, Vilnius, 1990; A. Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų...*, Vilnius, 1999; *Partizano keliu. Partizano Juozo Paliūno-Ryto prisiminimai*, Vilnius, 2012; *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, Kaunas, 1996, 1998; B. Kašelionis, *Dainavos partizanai. Šarūno rinktinė. Dokumentai ir prisiminimai*, Vilnius, 1999; *Liongino Baliukevičiaus – Partizano Dzūko dienoraštis*, Vilnius, 2002; *Dainavos apygardos partizanų takais*, Vilnius, 1997; *Erškėčių taku. Atsiminimai ir dokumentai*, Kaunas, 1996; J. Žičkus, *Nueitas kelias*, Vilnius, 1999; A. Vilutienė, *Trečioji vėliavos spalva*, Vilnius, 1996; A. Kisielius, *Blėsta laužų žarijos*, Vilnius, 1999 ir kt.

¹⁴ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, Vilnius, 1996.

¹⁵ A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012.

¹⁶ K. Kasparas, *op. cit.*, p. 569, 263–265.

¹⁷ R. Zizas, „Raudonosios armijos 16-oji lietuviškoji šaulių divizija 1943–1945 m.“, *Karo archyvas*, t. 24, Vilnius, 2009, p. 220–274.

¹⁸ *16-osios lietuviškosios divizijos žuvusių karių atmintis*, sud. M. Trinkūnaitė, Vilnius, 1995, p. 291–352.

¹⁹ J. Starkauskas, *Stribai*, Vilnius, 2001; *To paties, Represinių struktūrų ir Komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2007; *To paties, Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais*, Vilnius, 1998.

²⁰ M. Pocius, „Nepatikimoji“ 50-oji lietuviškoji šaulių divizija“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 2(4), p. 134; N. Gaškaitė ir kt., *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1966, p. 374–375; *Tos pačios, Pasipriešinimo istorija 1944–1953 metais*, Vilnius, 1997, p. 21–23; N. Kairiūkštė, „Prievartinė mobilizacija“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova 1940–1990*, Vilnius, 1999, p. 104; J. R. Bagušauskas,

Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas, Vilnius, 1999, p. 152–160; L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 151; M. Pocius, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius, 2009; A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius, 2002, p. 89; V. Kašauskienė, *Lietuvos mokyklos sovietizacija ir priešinimasis jai 1940–1964 metais*, Vilnius, 2002, p. 104–105; *Baltijos valstybių užgrobito byla*, Vilnius, 1997.

²¹ K. Ēringis, *Lietuvos kariuomenės tragedija*, Vilnius, 1993.

²² J. Listopadskis, *Laisvės ir vergijos metai*, Vilnius, 1993.

²³ V. Tininis, „Prievartinė mobilizacija“, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare*, p. 517–533; To paties, „Prievartinė mobilizacija“, *Komunistinio režimo nusikaltimai 1944–1953 m.*, t. 3, Vilnius, 2003, p. 26–34.

²⁴ 50-osios lietuviškosios šaulių atsargos divizijos vado gen. mjr. J. Sinkevičiaus 1944 m. spalio 6 d. raštas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 114, l. 5; R. Zizas, op. cit., p. 254–255.

²⁵ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, p. 97.

²⁶ R. Zizas, op. cit., p. 242.

²⁷ Ibid., p. 248.

²⁸ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, p. 149.

²⁹ LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ir LSSR LKT pirmininko M. Gedvilo 1944 m. liepos 25 d. laiškas J. Stalinui, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 85, l. 22–24.

³⁰ R. Zizas, op. cit., p. 252–253.

³¹ *Atsiminimai apie Antaną Sniečkę*, p. 122–123.

³² R. Zizas, op. cit., p. 251.

³³ LKP(b) CK ir LSSR LKT 1944 m. rugpjūčio 1 d. nutarimas „Dėl priemonių karo prievolinkų mobilizacijai vykdyti Lietuvos SSR“, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 36, l. 9–10.

³⁴ LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, ibid., ap. 8, b. 188, l. 51–54.

³⁵ LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno 1946 m. birželio 10 d. pažyma apie pasportizacijos rezultatus LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, ibid., ap. 9, b. 264, l. 178–180.

³⁶ LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, ibid., ap. 8, b. 188, l. 43–44.

³⁷ LSSR karinio komisaro J. Soblio 1944 m. gruodžio 23 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą Raudonosios armijos Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkui gen. plk. Smorodinovui ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, ibid., l. 17–18.

³⁸ J. Paleckis, op. cit., p. 160.

³⁹ Ibid., p. 179–180, 183.

⁴⁰ J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, p. 155–157; M. Pocius, „Nepatikimoji“ 50-oji lietuviškoji šaulių divizija“, p. 134.

⁴¹ K. Ēringis, op. cit., p. 38.

⁴² J. Dobrovolskas, *Lietuviai kariai Didžiojo Tėvynės karo frontuose*, p. 155.

⁴³ J. Dobrovolskas, *Pergalės karių gretose*, p. 72–73.

⁴⁴ LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 51.

⁴⁵ Lietuvių karininkų 1945 m. gegužės 2 d. laiškas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, ibid., b. 186, l. 31.

⁴⁶ 50-osios Lietuvos šaulių atsargos divizijos 1944 m. spalio 5 d. karininkų sudėtis, ibid., ap. 7, b. 144, l. 2.

⁴⁷ 16-osios Lietuvos šaulių divizijos 1945 m. rugpjūčio 2 d. tautinė sudėtis, ibid., ap. 8, b. 187, l. 75.

⁴⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, p. 207.

⁴⁹ Pažyma apie mobilizuotųjų sudėtį (be datos), LYA, f. 1771, ap. 8, b. 186, l. 59.

⁵⁰ A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, p. 115.

⁵¹ Lenkų patriotų sąjungos Karinio skyriaus viršininko plk. V. Šimanskio 1945 m. vasario 21 d. laiškas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 40–42.

⁵² LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, ibid., l. 45.

⁵³ J. Paleckis, op. cit., p. 180.

⁵⁴ LSSR LKT ir LKP(b) CK biuro 1944 m. spalio 11 d. nutarimas „Dėl karo prievolinkų, gimusių 1895–1926 m., registracijos ir karinės įskaitos su tvarkymo Lietuvos SSR“, LYA, f. 1771, ap. 7, b. 48, l. 17–18.

⁵⁵ L. e. LSSR karinio komisaro pareigas pplk. Goskovo 1945 m. vasario 3 d. raštas LKP(b) CK Kariniam skyriui, LSSR MVD-MGB dėl mobilizacijos eigos pristabdymo, *ibid.*, ap. 8, b. 188, l. 37.

⁵⁶ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1945 m. sausio 17 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 9.

⁵⁷ LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 44.

⁵⁸ LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjo P. Jakovlevo pažyma apie galutinius mobilizacijos rezultatus 1945 m. birželio 1 d. VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, *ibid.*, l. 60.

⁵⁹ LKP(b) CK biuro 1944 m. gruodžio 12 d. nutarimas „Dėl kovos priemonių su dezertyrais ir vengiančiais mobilizacijos į Raudonąją armiją“, *ibid.*, ap. 190, b. 2, l. 155–156.

⁶⁰ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, p. 50.

⁶¹ LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno mobilizacijos į Raudonąją armiją eigos 1944 m. liepos 26–rugsėjo 15 d. operatyvinė suvestinė, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 154, l. 52.

⁶² *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, p. 14.

⁶³ 1944 m. rugsėjo 27 d. NKVD 4-osios šaulių divizijos vado gen. mjr. P. Vetrovo pranešimas LSSR NKVD komisarui J. Bartašiūnui, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 24, l. 28.

⁶⁴ 1944 m. lapkričio 11 d. LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. Slepniovo pažyma apie LSSR NKVD agentūrinį darbą ir karines operacijas prieš partizanus, *ibid.*, b. 103, l. 1–3; A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, p. 165.

⁶⁵ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, p. 15–16.

⁶⁶ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1945 m. sausio 17 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 9.

⁶⁷ LSSR NKGB komisaro A. Guzevičiaus 1944 m. lapkričio 28 d. spec. pranešimas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie šauktinių pastangas išvengti mobilizacijos, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 10, l. 43–47.

⁶⁸ LSSR NKGB komisaro A. Guzevičiaus 1945 m. kovo 7 d. spec. pranešimas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie Lietuvos vyrų vengimą tarnauti sovietinėje kariuomenėje, *ibid.*, l. 163–165.

⁶⁹ Iš šio straipsnio autoriaus pokalbio su L. Šepečiu 1993 m.

⁷⁰ LSSR NKGB komisaro A. Guzevičiaus 1944 m. lapkričio 28 d. spec. pranešimas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie šauktinių pastangas išvengti mobilizacijos, *ibid.*, l. 43–47.

⁷¹ LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 44.

⁷² LSSR karinio komisaro J. Soblio 1944 m. gruodžio 23 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą Raudonosios armijos Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkui gen. plk. Smorodinoviui ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, *ibid.*, l. 17–18.

⁷³ LKP(b) CK biuro 1945 m. spalio 19 d. nutarimas „Juozo Vaišnorio, Tomo, byla“, *ibid.*, b. 118, l. 40; *ibid.*, b. 116, l. 10–11; SRSR NKVD-NKGB įgalotinio Lietuvai I. Tkačenkos 1945 m. rugsėjo 29 d. raštas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir J. Vaišnorio laiškas motinai, *ibid.*, b. 118, l. 41–42.

⁷⁴ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. Slepniovo 1944 m. lapkričio 11 d. pažyma apie LSSR NKVD agentūrinį darbą ir karines operacijas prieš partizanus, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 103, l. 3.

⁷⁵ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1944 m. gruodžio 3 d. pažyma apie LSSR NKVD veiklą kovojant su partizanais 1944 m. liepos–gruodžio mėn., *ibid.*, l. 10.

⁷⁶ LSSR karinio komisaro J. Soblio 1944 m. gruodžio 23 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą Raudonosios armijos Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkui gen. plk. Smorodinoviui ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 18.

⁷⁷ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1945 m. sausio 17 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 9.

⁷⁸ J. Starkauskas, *Represinių struktūrų ir Komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.*, p. 49.

⁷⁹ *Ibid.*, p. 49–50.

⁸⁰ LSSR NKGB komisaro A. Guzevičiaus 1944 m. gruodžio 23 d. raštas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 10, l. 83–86; M. Pocius, „Nepatikimoji“ 50-oji lietuviškoji šaulių divizija“, p. 135.

⁸¹ Iš LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitos VKP(b) CK atsakant į 1945 m. rugpjūčio 15 d. VKP(b) CK nutarimą „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos partinio politinio darbo trūkumų ir klaidų“, LYA, f. 1771, ap. 9, b. 242, l. 2.

⁸² LSSR NKGB komisaro A. Guzevičiaus 1944 m. lapkričio 21 d. pranešimas LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui dėl dezertyruojančių iš Raudonosios armijos lietuvių, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 10, l. 56–58.

⁸³ LSSR karinio komisaro J. Soblio 1944 m. gruodžio 23 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą Raudonosios armijos Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkui gen. plk. Smorodinovi ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, *ibid.*, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 17–31.

⁸⁴ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1945 m. sausio 17 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 11–13.

⁸⁵ LSSR karinio komisaro J. Soblio ir I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. sausio mėn. raštas LKP(b) CK Kariniam skyriui dėl kovos su dezertyrais ir mobilizacijos vengiančiais asmenimis priemonių, *ibid.*, l. 6.

⁸⁶ SSRS NKVD komisaro pavaduotojo valstybės saugumo 2-ojo rango komisaro S. Kruglovo ir SSRS NKVD-NKGB įgaliotinio Lietuvai valstybės saugumo komisaro I. Tkačenkos 1944 m. gruodžio 15 d. tarnybinis raštas SSRS NKVD komisarui L. Berijai, Rusijos Federacijos valstybinis archyvas, f. R-9401, ap. 2, b. 68, l. 179–182.

⁸⁷ M. Pocius, „Nepatikimoji“ 50-oji lietuviškoji šaulių divizija“, p. 136.

⁸⁸ Iš LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitos VKP(b) CK atsakant į 1945 m. rugpjūčio 15 d. VKP(b) CK nutarimą „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos partinio politinio darbo trūkumų ir klaidų“, LYA, f. 1771, ap. 9, b. 242, l. 2.

⁸⁹ J. Starkauskas, *Represinių struktūrų ir Komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.*, p. 93.

⁹⁰ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, p. 176, 185–186, 231 (A. Anušausko sudarytos suvestinės).

⁹¹ Iš SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos vado pavaduotojo plk. Solomatino ir l. e. divizijos štabo viršininko pareigas mjr. Morozovo 1944 m. gruodžio mėn. kovinių pranešimų, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 104, l. 18.

⁹² L. e. Lietuvos apygardos NKVD pasienio kariuomenės štabo viršininko pareigas pplk. Buto 1945 m. sausio 13 d. informacinė pažyma LSSR NKVD komisarui J. Bartašiūnui „Dėl operatyvinės padėties ir Lietuvos apygardos NKVD pasienio dalinių veiklos rezultatų likviduojant banditų gaujas ir kontrrevoliucinį pagrindį“, *ibid.*, b. 27, l. 14.

⁹³ *Ibid.*, l. 15.

⁹⁴ Iš SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos vado pavaduotojo plk. Solomatino ir l. e. divizijos štabo viršininko pareigas mjr. Morozovo 1944 m. gruodžio mėn. kovinių pranešimų, *ibid.*, b. 104, l. 14, 16, 18.

⁹⁵ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, p. 15, 136–137.

⁹⁶ Iš SSRS NKVD vidaus kariuomenės 4-osios šaulių divizijos vado pavaduotojo plk. Solomatino ir l. e. divizijos štabo viršininko pareigas mjr. Morozovo 1944 m. gruodžio mėn. kovinių pranešimų, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 104, l. 12.

⁹⁷ A. Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, p. 135.

⁹⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, p. 262.

⁹⁹ LKP(b) CK biuro 1944 m. gruodžio 12 d. nutarimas „Dėl kovos priemonių su dezertyrais ir vengiančiais mobilizacijos į Raudonąją armiją“, LYA, f. 1771, ap. 190, b. 2, l. 155–156.

¹⁰⁰ LSSR karinio komisaro J. Soblio 1944 m. gruodžio 23 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą Raudonosios armijos Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkui gen. plk. Smorodinovi ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, *ibid.*, ap. 8, b. 188, l. 19–20.

¹⁰¹ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pplk. A. Gusevo 1945 m. sausio 17 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 9–12.

¹⁰² LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 44–45.

¹⁰³ LSSR NKVD Kovos su banditizmu skyriaus viršininko pavaduotojo kpt. M. Smirnovo ir LSSR NKVD 2-ojo skyriaus viršininko kpt. J. Smolkino 1945 m. balandžio 12 d. pranešimas LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, l. 58.

¹⁰⁴ LSSR karinio komisaro J. Soblio ir LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. sausio mėn. raštas LKP(b) CK Kariniam skyriui dėl kovos su dezertyrais ir vengiančiais mobilizacijos priemonių, *ibid.*, l. 3–6.

¹⁰⁵ *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944–1953 metais*, p. 153.

¹⁰⁶ LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno ir LSSR NKGB komisaro D. Jefimovo 1945 m. gruodžio mėn. pažyma apie NKVD-NKGB organų darbo kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu ir jo gincluotomis gaujomis Lietuvos SSR rezultatus, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 109, l. 9–10.

¹⁰⁷ LSSR NKVD 1-ojo spec. skyriaus 3-iojo poskyrio viršininko kpt. A. Kudinkino 1945 m. gruodžio 14 d. pažyma apie dezertyrus ir vengiančius mobilizacijos asmenis, patrauktus teisminėn atsakomybėn, *ibid.*, l. 14.

¹⁰⁸ R. Zizas, *op. cit.*, p. 266.

¹⁰⁹ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, p. 216–217.

¹¹⁰ LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjo P. Jakovlevo pažyma apie galutinius mobilizacijos rezultatus 1945 m. birželio 1 d. VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 60.

¹¹¹ LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno 1946 m. rugpjūčio 14 d. pažyma apie partizanų ir mobilizuojamųjų legalizaciją 1944–1946 m., *ibid.*, b. 109, l. 92–93.

¹¹² LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno ir LSSR NKGB komisaro D. Jefimovo 1945 m. gruodžio mėn. pažyma apie NKVD-NKGB kovos su nacionalistiniu pagrindžiu rezultatus 1944–1945 m., *ibid.*, l. 9–10.

¹¹³ Iš LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitos VKP(b) CK atsakant į 1945 m. rugpjūčio 15 d. VKP(b) CK nutarimą „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos partinio politinio darbo trūkumų ir klaidų“, *ibid.*, ap. 9, b. 242, l. 2.

¹¹⁴ LSSR KGB 4-osios valdybos l. e. viršininko pareigas plk. N. Vukolovo 1957 m. liepos mėn. pažyma apie partizanų ir vengiančiųjų tarnybos sovietinėje kariuomenėje legalizaciją, *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 530, l. 169–170.

¹¹⁵ SSRS NKGB komisaro pavaduotojo B. Kobulovo ir SSRS NKVD komisaro pavaduotojo A. Apolonovo 1945 m. liepos mėn. pasiūlymai NKVD-NKGB operatyvinių sektorių ir LSSR NKVD-NKGB apskričių skyrių viršininkams dėl agentūrinio darbo su buvusiais partizanais, dezertyrais ir vengiančiais tarnybos Raudonojoje armijoje, *ibid.*, ap. 18, b. 40, l. 42.

¹¹⁶ SSRS NKVD-NKGB įgaliotinio Lietuvai I. Tkačenkos, LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno ir LSSR NKGB komisaro D. Jefimovo 1945 m. lapkričio 23 d. direktyva NKVD-NKGB operatyvinių sektorių, LSSR NKVD-NKGB apskričių skyrių ir LSSR NKVD-NKGB operatyvinių skyrių viršininkams dėl agentūrinių ir kitų priemonių vykdant pasportizaciją, *ibid.*, l. 138.

¹¹⁷ LSSR vidaus reikalų ministro J. Bartašiūno 1946 m. birželio 10 d. pažyma apie pasportizacijos rezultatus LKP(b) CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, f. 1771, ap. 9, b. 264, l. 179.

¹¹⁸ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas*, p. 279.

¹¹⁹ LSSR karinio komisaro J. Soblio 1944 m. gruodžio 23 d. informacinė pažyma apie mobilizacijos eigą Raudonosios armijos Mobilizacijos formavimo vyriausiosios valdybos viršininkui gen. plk. Smorodinovui ir VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, LYA, f. 1771, ap. 8, b. 188, l. 3.

¹²⁰ LSSR NKVD komisaro J. Bartašiūno ir LSSR NKGB komisaro D. Jefimovo 1945 m. gruodžio mėn. pažyma apie NKVD-NKGB kovos su nacionalistiniu pagrindžiu rezultatus 1944–1945 m., *ibid.*, f. K-1, ap. 3, b. 109, l. 9–10.

¹²¹ Iš LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1945 m. gruodžio mėn. ataskaitos VKP(b) CK atsakant į 1945 m. rugpjūčio 15 d. VKP(b) CK nutarimą „Dėl Lietuvos SSR partinės organizacijos partinio politinio darbo trūkumų ir klaidų“, *ibid.*, f. 1771, ap. 9, b. 242, l. 2.

¹²² LSSR karinio komisariato I dalies viršininko pplk. Goskovo 1945 m. kovo 21 d. informacinė pažyma apie šauktinių mobilizaciją ir registraciją LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjui P. Jakovlevui, *ibid.*, ap. 8, b. 188, l. 44.

¹²³ LKP(b) CK Karinio skyriaus vedėjo P. Jakovlevo pažyma apie galutinius mobilizacijos rezultatus

1945 m. birželio 1 d. VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininkui M. Suslovui, *ibid.*, l. 60.

¹²⁴ Pažyma apie mobilizuotųjų sudėtį (be datos), *ibid.*, b. 186, l. 59.

¹²⁵ *Lietuvos liaudis Didžiajame Tėvynės kare*, p. 11; J. Dobrovolskas, *Pergalės karių gretose*, p. 54.

¹²⁶ LSSR SAM Socialinio aprūpinimo skyriaus 1949 m. gruodžio 1 d. pensionavimo ir įdarbinimo apyskaita, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-770, ap. 4, b. 35, l. 1.

¹²⁷ LSSR karinio komisaro A. Smirnovo 1947 m. rugpjūčio 11 d. raštas LKP(b) CK Kariniam skyriui, LYA, f. 1771, ap. 10, b. 338, l. 19–20, 78.

¹²⁸ LSSR SAM Socialinio aprūpinimo skyriaus 1949 m. gruodžio 1 d. pensionavimo ir įdarbinimo apyskaita, LCVA, f. R-770, ap. 4, b. 35, l. 1.

Gauta 2013 03 27
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Vytautas Tininis

FORCED MOBILISATION INTO THE RED ARMY (1944–1945)

Summary

Forced mobilisation into the occupying Soviet army in August 1944–May 1945 became an integral part of the terror against the population of Lithuania. The Soviet Union, which in the second half of 1944 launched a call-up of Lithuanian men to the Red Army, violated the provisions of international law specified in the 1907 Hague IV Convention on Laws and Customs of War on Land, which forbade the mobilisation of the inhabitants of an occupied territory for the occupying army or other use of the occupied population for military purposes. Article 4 of Appendix III of the convention sets forth that it is binding upon all parties regardless of whether they have ratified the convention or not. Article 45 proclaims “the occupier is forbidden to compel the inhabitants of the occupied territory to swear allegiance to the hostile power”.

Since Lithuanian society viewed the Soviet Union as an occupying state, men liable for call-up evaded service in the Red Army. The position of the Lithuanian population with respect to the mobilisation, that is, the practice of evading, ignoring and hiding from the mobilisation, was conditioned by the negative attitude of the people towards the mobilisation for the alien army. This attitude already began to form during the Nazi occupation. People were aware of the fundamental provisions of the Atlantic Charter and hoped to use them in restoring the sovereignty of the state of Lithuania.

The forced mobilisation for the army of the USSR in Lithuania was mainly carried out by the 4th Riflemen Division of the NKVD Internal Army and units of the border army of the USSR. The principal organisers of this military campaign in Lithuania were party leaders and heads of repressive bodies. Later the mobilisation was implemented by military commissariats.

On 1 January 1945, there were 58,620 draft dodgers. The boycott of the mobilisation was a way to demonstrate resistance to the Soviet occupation. Men who had not registered at mobilisation points and were discovered in hiding were often regarded as partisans and underground

fighters. They were therefore frequently treated as fighters for the armed resistance: they were threatened with prison or death, arrested (“detained”), tortured, and even executed. On the basis of archival documents, estimates have been made that in the course of military punitive operations in 1944–1945 about 5,000 defenceless people were killed.

Lithuanian occupation authorities, in view of the fact that draft dodging was escalating into a massive refusal to serve, resorted to harsher policies of repression. On 12 December 1944, the Bureau of the Central Committee of the Lithuanian Communist Party (Bolsheviks) ((LCP[B] CC) adopted a resolution entitled “On Measures to Combat Deserters and Draft Dodgers of the Red Army” Order No. 064 of the People’s Commissariat of Defence mandated searching all farmsteads until all draft dodgers were detained and immediately delivered to conscription points. This and other forceful measures were actively carried out.

The amnesty declared by Soviet authorities on 9 February 1945 was a failure since only 8,896 men legalised themselves by June 1945. After the end of the Soviet-German war, on 3 June 1945, Soviet authorities announced a second amnesty. From July 1944 to 1 December 1945, 36,144 persons legalised themselves (that is, they registered with Soviet agencies of repression and were issued temporary documents), of whom 27,361 were draft dodgers (according to other data, there were 34,589) and 2,423 were deserters (other data say 2,522). By 1957, 38,838 persons had legalised themselves, of whom 8,350 were partisans and 30,488 were draft dodgers, deserters, etc. Everyone who legalised himself was subjected to various repressive measures or moral coercion. More than half of these persons were forced to hide or leave Lithuania. About 10 per cent of the legalised “deserters” and 8 per cent of the legalised “draft dodgers” were imprisoned.

Until December 1944, Lithuanians were sent to the so-called Lithuanian divisions. They were not placed in any

other units of the Red Army. The directive of 18 October 1944 of the Red Army Mobilisation Board instructed all privates and sergeants of Lithuanian nationality to transfer from the regular army to the 50th Division by 15 November. The 16th Lithuanian Division was supplemented with new conscripts as well.

No precise data exists about Lithuanian soldiers who perished in military operations while serving in the Soviet forces. After demobilisation, 42,898 soldiers, of whom 30,000 were Lithuanians, had returned to Lithuania by 25 November 1946.

In 1944, 63,000 men had been mobilised, 24,100 of whom had been taken to military commissariats by force. By 1 June 1945, an additional 45,000 were mobilised, of whom 20,462 were inducted by force. Altogether, 46,674 men were taken to military commissariats by force.

After the Soviet-German war, the forced mass mobilisation was stopped. According to official data, throughout the entire period of the mobilisation, 108,378 people were drafted into the Red Army, 82,000 of whom were Lithuanians. From 15 July 1944 to 1 December 1945, 1,774 draft dodgers and 196 deserters were sentenced.